

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра археології та етнології України

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

на тему: **«Історичні та археологічні пам'ятки села Торговиця на березі річки Синюха»**

«Historical and archaeological monuments of the Torgovitsia village on the Syniukha river bank»

Виконала: студентка денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Душкевич Богдана Віталіївна

Керівник к.і.н., доц. Демченко О.В. _____

Рецензент к.і.н. Шевченко О.Б.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2021 р.

Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № ____ від _____ 2021 р.

Оцінка _____/_____/_____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

Сминтина О.В.
(прізвище, ініціали)

(підпис)

Гребцова І.С.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2021

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Роль та місце с. Торговиця в дослідженні історичних процесів україни. Історіографічний аспект.....	8
1.1. Відомості про Торговицю у писемних джерелах	8
1.2. Місце Торговицького археологічного комплексу в дослідженнях пам'яток золотоординського часу	12
Розділ 2. Елементи цивільної забудови Торговицького археологічного комплексу.....	16
2.1. Рештки керамічного водогону та глиняні печі-тандири.....	16
2.2. Банний комплекс «hammam».....	17
2.3. Майстерня для випалювання кераміки.....	19
Розділ 3. Антропологічний склад середньовічного населення центральної україни за матеріалами ґрунтового могильника в с. Торговиця.....	25
3.1. Загальна характеристика могильника.....	25
3.2. Реконструкція етнічного складу населення за остеологічними даними	27
Розділ 4. Нові підходи до вирішення синьоводської проблеми 1362 року.....	33
Розділ 5. Торговиця у козацькі часи.....	43
Висновки	52
Список джерел та літератури	55
Додатки.....	1-7

ВСТУП

Актуальність роботи. Провідне місце серед досліджень археологічних пам'яток золотоординського часу, безперечно, займають розкопки так званих степових міст, які за короткий час перетворились на центри регіонального адміністрування, стали важливими осередками розвитку ремесла й торгівлі. Саме тут склалася оригінальна золотоординська міська культура, яка набула синкретичного характеру через взаємодію різноманітних полікультурних та полі конфесійних чинників. До такої категорії пам'яток належить і Торговицький археологічний комплекс, розташований на правому березі річки Синюхи, правої притоки Південного Бугу (с. Торговиця, Новоархангельського району, Кіровоградської області).

Золотоординський комплекс біля с. Торговиця досліджується Торговицькою археологічною середньовічною експедицією Кіровоградського державного педагогічного університету з 1997 року. Загальний огляд матеріальних об'єктів беззаперечно репрезентує його як типову пам'ятку міської архітектури Золотої Орди. Унікальність торговицького археологічного комплексу визначається тим, що до його складу входить як власне населений пункт, так і ґрунтовий могильник. Саме поєднання цих компонентів дає можливість визначити етнокультурні особливості пам'ятки на тлі середньовічних старожитностей України.

Серед великої кількості наукових робіт, присвячених детальному вивченню різноманітних аспектів життя населення золотоординських міст, значне місце належить дослідженню окремих категорій матеріальної культури та провідних галузей господарської діяльності. Абсолютна більшість таких публікацій містить матеріали з центральних областей Золотої Орди – Нижнього та Середнього Поволжя, які були охоплені широкомасштабними археологічними дослідженнями з кінця 50-х років XX століття [12]. Менш вивченими у соціально-економічному плані залишаються західні регіони Улусу

Джучі. Це пояснюється, насамперед, незначною кількістю археологічно досліджених пам'яток на окраїнних рубежах держави, та й значно меншою їх чисельністю на цій території.

Саме унікальність переферійного розташування золотоординського міста біля с. Торговиця, його комплексність (поєднання поселенського та ритуального об'єктів), а також відсутність опублікованих робіт узагальнюючого характеру обумовлюють актуальність та перспективність дипломного дослідження за цією тематикою.

В контексті загальноісторичної характеристики Торговиці слід також відзначити козацький період. У XVII столітті Торговиця стає центром адміністративно-територіальної і військової одиниці на Правобережній Україні, що важливо з огляду на дослідження політики колонізації незалежних земель, яку проводив П. Дорошенко.

Метою даної роботи є систематизація відомостей про археологічні та історичні пам'ятки села Торговиці, як унікального комплексу золотоординського періоду в Україні та центру козацького полку в 1664-1676 рр.

Досягнення поставленої мети неможливе без вирішення наступних **завдань**:

- визначити роль торговицького археологічного комплексу в історії дослідження золотоординських старожитностей;
- проаналізувати письмові джерела, в яких міститься інформація про локалізацію золотоординського міста на березі р. Синюха;
- охарактеризувати основні риси міської культури на прикладі досліджених елементів цивільної забудови;
- встановити етнічну приналежність населення середньовічного міста за матеріалами могильника Торговиці;
- з'ясувати зв'язок Синьоводської битви 1362 року та припинення функціонування золотоординського міста;

- систематизувати відомості про козацький період історії с. Торговиці.

Об'єктом дослідження є історія села Торговиця, як пам'ятки археологічної та історичної спадщини України.

Предмет дослідження представлений сукупністю археологічних даних та письмових джерел, що репрезентують періоди Золотої орди та козаччини.

Хронологічні рамки дослідження обумовлені періодами функціонування міста в якості периферійної зони Улусу Джучі (XIV ст.), а також адміністративно-територіальна і військова одиниця на Правобережній Україні – Торговицького полку (XVII ст.).

Територіальні рамки дослідження охоплюють нинішнє село Торговиця Новоархангельського району Кіровоградської області, де було відкрито середньовічне поселення першої половини XIV ст., площа якого перекривається сучасною забудовою. Місто займало територію близько 100 га на правому березі річки Синюхи.

Огляд опрацьованих джерел та літератури. Наприкінці 80-х років XX ст., коли послабшав тиск радянського апарату на історичну науку, дослідники почали приділяти значну увагу пануванню золотоординців на теренах України. Протягом останніх десяти років виходять наукові та науково-педагогічні праці, в яких автори обнародують своє бачення історичних процесів часу золотоординського панування, висловлюють власні погляди й на синьоводську проблему [40; 45; 48].

За А.О. Козловським, яким засвідчено відсутність городищ у регіоні в IX – XIV ст., умовно поселення періоду Золотої Орди поділяються на два типи: поселення із залишками цегляних і кам'яних будівель (Кучугурське) та поселення з напівземлянками та легкими наземними житлами (не досліджувались).

З часом закладені у них положення розвиваються, а окремі, як Синьоводська битва 1362 р., піддаються поглибленому аналізу, залученню до нього представників різних наук, а також краєзнавців [41].

Віддаючи належне творчому внеску В.Б. Антоновича у наукову розробку синьоводської проблеми, необхідно зазначити також допущені ним помилки і прорахунки. На жаль, доводиться констатувати, що сама синьоводська проблема досліджувалася ним не спеціально й комплексно, а лише в контексті більш широкої проблеми приєднання більшості українських земель до Великого князівства Литовського, як протиставлення літописним відомостям про завоювання великим князем литовським Гедиміном (1316-1341) Волині і Київщини, до того ж переважно у верифікаційній площині [6, с.10].

Наступники В.Б. Антоновича, посилаючись на його висновки, не завжди вдавалися до самостійних досліджень синьоводської проблеми. Серед тих учених, чиї наукові розробки завдяки своїй докладності, глибині й оригінальності висновків чи науковій позиції, назавжди увійшли до уявлень про неї, слід назвати упершу чергу М.П. Дашкевича і М.С. Грушевського.

Одним з недоліків сучасної Синьоводської дискусії є невизначеність її учасниками понять «Поділля», «Степ», «Дикі Поля». Розглянемо географічні межі Поділля і степів, їх появу та еволюцію. М. Грушевський у своїй «Історії України-Руси» зазначає, що термін «Поділля» вперше вжито в документах під 1395 р. [19].

Аналіз доступних документів, а також відповідних напрацювань попередників переконують у певних зрушеннях з дослідження такої неординарної сторінки європейської історії, як Синьоводська битва 1362 р. литовсько-руського війська на чолі з литовським князем Ольгердом з об'єднаними ордами трьох татарських «цариків». Однак при цьому дискусія про визначення місця битви на річках чи в урочищах Синюха, чи Снивода заходить у глухий кут через ряд, на наш погляд, невраховуваних обставин. У ході дискусії встановлено існування топонімів і гідронімів типу «Сині Води» сучасних річок як Синюхи, так і Сниводи. У цьому немає нічого дивного, вони могли з'явитися і синхронно, і неодноразово у різних місцях в залежності від багатьох обставин.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, п'яти розділів, списку використаних джерел та літератури (50 позицій) та додатків. Загальний об'єм роботи складає – 54 сторінки.

Структура роботи обумовлена поставленими метою та завданнями дипломного дослідження. Перший розділ присвячений історіографічному огляду досліджень с. Торговиці як золотоординського міського осередку, що включає опубліковані наукові роботи та згадки в писемних джерелах. Другий розділ описує основні елементи міської забудови, які були досліджені в процесі археологічних розкопок. Третій розділ присвячений антропологічним характеристикам населення міста в XIV столітті за матеріалами могильника. Четвертий розділ розкриває проблему занепаду міста та вплив на ці процеси військових сутичок (в першк чергу Синьоводської битви 1362 року). Козацький період історії с. Торговиці розглянутий в п'ятому розділі дипломної роботи.

Розділ 1

РОЛЬ ТА МІСЦЕ С. ТОРГОВИЦЯ В ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРИЧНИХ ПРОЦЕСІВ УКРАЇНИ. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Відомості про осілі населені пункти Золотої Орди в регіоні Дністровського межиріччя вкрай нечисленні. Зібрані матеріали дають змогу лише назвати окремі місцезнаходження залишків золотоординських городищ без опису їх через відсутність детальної характеристики матеріалів. Це – городище Маяки (поблизу гирла Дністра на лівому березі біля сучасного поселення Маяки), городище Велика Мечетня (на правому березі Південного Бугу біля сучасного с. Велика Мечетня), безіменне городище (на Південному Бузі, в районі злиття з ним річок Кодими та Синюхи), городище Солоне на лівобережжі П. Бугу (біля с. Солоного на р. Солоній, правій притоці Гнилого Єланця), городище Аргмакли-Сарай (на правому березі р. Громоклеї, правої притоки Інгулу), городище Ак-Мечеть (на правому березі П.Бугу біля с. Ак-Мечеть), городище Баликлеї (у гирлі р. Чичаклей).

Золотоординські назви цих міст невідомі, археологічні дослідження їх не проводилися. В. Л. Єгоров вважає описані вище залишки свідченням значного розвитку в регіоні в XIV ст. містобудівництва. Дослідник стверджує, що всі міста знаходяться в північній частині регіону і, очевидно, вирости на торговельному шляху, що з'єднував Прикарпаття з Кримом [Єгоров, 1985].

У зв'язку з цим особливого значення набуло археологічне вивчення золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на р. Синюсі на Кіровоградщині [7, с. 18].

1.1. Відомості про Торговицю у писемних джерелах. Торговицький археологічний комплекс належить до кола пам'яток золотоординської міської культури. Розташований на правому березі р. Синюха, притоки Південного Бугу, на площі сучасного села Торговиця Кіровоградської області. Відкрито в

1997 році археологічною експедицією Кіровоградського державного педагогічного університету під керівництвом Н. М. Бокій [8, 90-93].

Населений пункт тут зафіксовано в джерелах XVII-XVIII ст. Вперше «на речке на Синей воде, 70 верст от Бокга» місто Синя Вода згадується в «Книге Большому Чертежу», складеній в 1627 році як коментар до більш ранньої московській карті середини XVI століття [42 с. 112].

На європейських географічних картах Абрагама Ортелія (1602 г.) і Герхарда Меркатора (1628, 1630, 1638 pp.) на правому березі річки «Синя Вода» також позначене місто «Синя Вода» [Вавричин, 2006, с. 98–99; 124–125, 140–141, 162–166]. У Гійома де Боплана (1665) в цьому ж місці, але на лівому березі Синьої Води значиться місто Торговиця [13, с. 42–43; 76–77].

На більш пізніх картах Іоганна Фаціуса Бонапарт (1769 г.) і Йозефа Лідла (1772 г.), як і раніше, на правому березу Синьої Води зустрічаємо населений пункт Торговиця або характерний знак, що позначає руїни стародавнього міста, підписаного як Торговиця [13, с. 186-187; 202-203]. Причому у І. Фаціуса подано одразу дві назви річки: «Синя Вода (Sinawoda)» і «Синюха (Sinucha)».

Більш рання історія міста не відображена в історичних джерелах. Однак зберігся ряд відомостей, які дають певну інформацію про характер заселення цієї місцевості в той час. Так, кримський хан Сахіб I Герай в 1547 році писав до великого князя литовського Сигізмунда II Августа, що «урочища... по Богу реце и по Синей Воде...знаки того же предъсе моего Саинъ Цара Езюбекъ Чаанъбекъ Цара кочовища были, якожь они и до сихъ часовъ у тыхъ кишеньяхъ есть похованы и теперь тьи кешени стоятъ». Крім того, в історичній літературі збереглися свідоцтва про наявність в Торговиці залишків «мечетей босурманських» і мусульманських надгробків з написами [39 с. 164].

Археологічні матеріали з розкопок у с. Торговиці підтверджують факт існування золотоординського поселення за часів Узбека і Джанібєка, згадуваних у листі хана Сахіб I Герая. Численні монетні знахідки дозволяють датувати пам'ятник першою половиною – серединою XIV ст. Верхньої датою

існування міста, очевидно, слід вважати початок 60-х рр. XIV в. Всі срібні монети, які відбуваються з Торговиці, належать до правління ханів Токто (1290-1312 рр.), Узбека (1312-1342 рр.), Джанібека (1342-1357 рр.), Бердібека (1357-1359 рр.), Кульпа і Навруза (1359-1360 рр.) [33, с. 94; 11, с. 93].

Культурний шар золотоординського міста перекритий сучасною забудовою села Торговиця, що створює значні труднощі в процесі археологічних розкопок. На площі золотоординського міста, там, де можливо було проводити роботи, відкрито кілька об'єктів. Поки єдиним цегляним спорудою є баня східного типу - *hammam*, розкопки якої практично завершили. Розкрито велика частина площі будівлі, останці зовнішніх і внутрішніх стін. Система опалення складалася з великої цегляної сферичної печі на кам'яному фундаменті і відходять від неї опалювальних каналів.

Досліджено також виробничий комплекс – майстерня з випалювання кераміки. Тут зафіксовано два горна (двокамерний і однокамерний), піч, п'ять тандирів, льох-тайник, склад вогнетривкої глини і штучний ровик для відводу стічних вод. Майстерня, очевидно, була перекрита навісом, оскільки ніяких залишків стін не зафіксовано, крім слідів кількох згорілих дерев'яних стовпів. Судячи зі знахідок, тут обпалювали червоноглиняних судини і сфероконуси.

Крім цього, в різних місцях Торговиці були зроблені окремі знахідки: відрізок лінії водопроводу, що складається з секцій керамічних труб, і два тандира. Численні шурфи на території села дали наявність культурного шару золотоординського часу. Практично у всіх розкопках фіксуються сліди згарища.

В результаті багаторічних археологічних розкопок в с. Торговиці накопичений величезний археологічний матеріал: кераміка, вироби із заліза і кольорових металів, скла, каменю, мідні і срібні монети.

Населений пункт на Синій Воді в історичному вимірі існував зовсім недовго – кілька десятиліть. Його заснування, очевидно, відбулося в рамках містобудівної політики хана Узбека. Традиційно в історичній науці побутувала

думка про нібито «запустіння» Середнього й Нижнього Подніпров'я в результаті монголо-татарської «навали». Але, як показують дані археології, життя на городищах та у селищах не припинилося. Тут продовжувало мешкати місцеве населення, зберігалися риси домонгольської культури.

Природно, що на українських землях, підпорядкованих Золотій Орді, повинні були створюватися й ординські адміністративні центри для контролю за підвладними територіями. Торговиця, розташована на далекому північно-західному прикордонні золотоординських володінь – на Синій Воді, безсумнівно, відігравала роль ключового пункту у системі адміністративного управління південно-західними руськими землями. Це місто було одним із торговельно-економічних центрів Північного Причорномор'я у золотоординський час, про що також свідчать археологічні матеріали. За результатами картографування випадкових знахідок джучидських монет можна з певною мірою вірогідності стверджувати, що стародавнє золотоординське місто займало територію близько 100 га на правому березі річки Синюхи.

За даними археологічних розвідок, у той час був заселений і протилежний її берег – прибережна смуга на території сучасного селища міського типу Новоархангельська. Про сліди мусульманського перебування тут писав у своїй історико-географічно-статистичній праці А.Шмідт: «Є ще декілька вцілілих надгробних каменів колишнього мусульманського кладовища, і кілька років тому, над берегом річки, на подвір'ї священика у землі було виявлено фундамент великої будівлі, яка, за оповідями старожилів, була турецькою лазнею. Вони ж казали, що вище від цієї лазні була мечеть».

Питання про назву цього міста дискусійне. Так, М. Стрийковський називав його Торговицею [50]. Повідомлення «Рогозького літописця» про Синю Воду може стосуватись як річки, так і населеного пункту. Дослідник Синьоводської битви Ф.Шабульдо ототожнює Сині Води з Ябу-Городом ханських ярликів [46, С.18–19].

Очевидно, Синя Вода – місцева назва населеного пункту, етимологія якої пов'язана з унікальним кольором річкової води, що справді відрізняється від інших степових річок цього краю. Торговиця – це традиційна назва торжища, базару, яка добре відома ще з давньоруських часів. Так називали площу (квартал) у середньовічному місті, де велася торгівля. Ще й сьогодні в Україні існує кілька населених пунктів з такою назвою. Торговицею, відповідно, могли називати торгову частину міста Синя Вода. Очевидно, після загибелі міста ця торгова частина через деякий час відродилася. Адже саме тут були давні переправи через річку Синюху, проходив знаменитий Чорний шлях. Цікаво, що на карті Г. де Боплана населений пункт Торговиця розміщений на лівому боці Синюхи біля місця впадіння в неї річки Торговички точно на Чорному шляху. Назву ж Ябу-Город Ф.Шабульдо трактує як місце перебування ханського намісника, тобто вона може означати не топонім, а статус населеного пункту. Отже, безперечно встановлено факт існування на Синій Воді досить великого золотоординського міста.

1.2. Місце Торговицького археологічного комплексу в дослідженнях пам'яток золотоординського часу. Найбільше уваги в археологічному плані приділялося вивченню міст центрального регіону Золотої Орди – Поволжжя. Поява в монголів у XIII – XIV ст. міст диктувалася певними економічними, політичними та культурними потребами розвитку держави. Визначення кількості міст і з'ясування їхнього розподілу по величезній території держави дає змогу говорити про ступінь поширення осілості, проливає світло на деякі сторони внутрішнього адміністративно-політичного устрою, відповідає на ряд питань, пов'язаних з економікою (виявлення центрів ремесла й торгівлі, караванних шляхів і т. ін.).

Дослідники зазначають, що розробка цього напрямку має не лише практичне, але й велике теоретичне значення для загальноісторичного розуміння поширення містобудівництва в західному крилі Золотої Орди та

зміцнення економічного і політичного впливу на підвладній території через посередництво міст [27, с. 45].

Проведені останніми роками археологічні дослідження значно доповнили вміщених нечисленних писемних джерелах відомості про золотоординські міста. Поряд з цим нумізматичні дані й середньовічні географічні карти, що збереглися, уможливають конкретизувати отримані під час розкопок матеріали ідентифікувати деякі археологічні пам'ятки з певними населеними пунктами. Прикаспійські та причорноморські степи здавна були опановані кочовиками й до приходу монголів не знали розвинутої містобудівної культури. Декілька міст, що з'явилися тут в часи Хазарського каганату, за своїм виглядом “дуже нагадували звичайні кочів'я” [29, с. 39]. Як виняток, можна назвати лише столицю Хазарської держави (Итиль) та фортецю Саркел. На початку XIII століття ці степи являли собою великий кочівницький ареал, оточений з усіх сторін осілими цивілізаціями Русі, Волзької Булгарії, Хорезму, Північного Кавказу.

Утворена тут нова держава в короткий строк змінила попередню картину. Але в 40-х роках ситуація залишалася ще сталою: монголи спочатку використовували вже наявні до їхнього приходу міста, що розміщувались досить далеко від власне степових просторів. Найяскравішим прикладом у цьому плані може бути Великий Булгар, де вперше почалося карбування золотоординських монет.

За дослідженнями вчених, можна виділити наступні стадії містобудівництва в Золотій Орді: період відновлення і використання старих міст, що існували до приходу монголів у 40-х роках XIII ст. та початок містобудівництва в степах за хана Бату – перша половина 50-х років XIII ст. Із середини 50-х років XIII століття спостерігається піднесення містобудівництва, яке уповільнюється в 70-х роках XIII століття. Новий розквіт містобудівництва припадає на час правління Узбека і Джанібєка – з другого десятиліття до 60-х

років XIV століття. Зменшення і спад містобудівництва починається з 60-х років XIV століття, пов'язане з розпадом Золотої Орди [26, с. 78].

Кожен з цих періодів відображає основну лінію політичного й економічного розвитку Золотої Орди на певному етапі її історії. Початкова стадія виникнення міст пов'язана з формуванням внутрішньополітичної системи держави. У подальшому зростанні окремих міст і загальному розширенні їхньої мережі на перший план виходять економічні фактори, зумовлені розвитком зовнішньої і внутрішньої торгівлі, ремесла та формуванням певних господарсько-економічних районів. В. Л. Єгоров стверджує, що життя переважної більшості золотоординських міст припиняється протягом дуже короткого строку, майже одночасно – внаслідок другого походу Тимура на Золоту Орду (60-ті роки XIV ст.) [26, с. 78].

Розглянемо міста, що цікавлять нас у межах цієї роботи. В Пруто-Дністровському межиріччі В.Л. Єгоров виділяє наступні. Аккерман (Білгород, Маврокастро, Монкастро, нині – Білгород-Дністровський). Місто було на правому березі Дністровського лиману на руїнах давньогрецької Тіри. Археологічними розкопками відкрито й шари XIII – XIV ст. Виходячи із знахідок золотоординських монет, місто було залишене монголами в 60-х роках XIV ст. Протягом першої половини XIV ст. Аккерман був великим морським портом Золотої Орди, тісно пов'язаним з генуезькими колоніями Криму. Особливе значення з розкопок в Аккермані має дослідження жител рядового населення, що дає можливість визначити зв'язки міста з традиціями центральних районів Золотої Орди, які переконливо простежуються в окремих рисах облаштування житла: наявність печей (тандирів), лежанок (суф), умивальників у підлозі (тошна). Це засвідчує присутність у місті значної кількості власне монгольського та середньоазійського населення. Деякі побутові пристрої Аккермана були видозмінені з метою пристосування їх до місцевих умов (наприклад, система опалення приміщення) [36].

А.А. Кравченко приходить до висновку, що Білгород відзначається своєрідністю архітектури та матеріальної культури в колі пам'яток зазначеного часу і, можливо, навіть репрезентує один з локальних варіантів золотоординської культури. Це підтверджує наявність відмінностей у єдиній культурі на величезній території Золотої Орди [36 с. 120].

Торговиця – найпівнічніший на Правобережжі Дніпра населений пункт з виразними рисами золотоординської міської культури. Протягом 1997 – 2007 рр. Археологічною експедицією Кіровоградського педагогічного університету досліджено кілька об'єктів середньовічного міста, у тому числі лазню та більшу частину ґрунтового могильника.

Розділ 2

ЕЛЕМЕНТИ ЦИВІЛЬНОЇ ЗАБУДОВИ ТОРГОВИЦЬ КОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Унікальність торговицького археологічного комплексу визначається тим, що до його складу входить як власне населений пункт, так і ґрунтовий могильник. Саме поєднання цих компонентів дає можливість визначити етнокультурні особливості пам'ятки на тлі середньовічних старожитностей України. Знахідки мають чітко виражені риси золотоординської матеріальної культури. До елементів цивільної забудови Торговиці належать рештки керамічного водогону, печі-тандири, а також два досліджені об'єкти – виробничий комплекс «майстерня з випалювання кераміки», а також єдина досліджена на сьогодні цегляна будівля – типова східна лазня (hammam).

2.1. Рештки керамічного водогону та глиняні печі-тандири. Одним з елементів в системі функціонування населеного пункту на Синюсі був водогін. Фрагменти керамічних труб зафіксовані на різних досить віддалених ділянках поселення, що свідчить про розгалужену систему водопостачання. Забезпечення населення чи якоїсь його частини водою є свідченням достатньо високого рівня побутових умов, створених у місті. Знахідки керамічних труб на території України і Молдови в цей час відомі лише на золотоординських пам'ятках: наприклад, подібні знахідки були здійснені на Кучугурському городищі біля Запоріжжя [22 с. 187], в Старому Орхеї [1 1981], Костештах [40 с. 122].

Лінія водогону споруджувалася з окремих секцій керамічних труб завдовжки 0,5–1 м, скріплених вапняковим розчином (Рис. 9.).

Тандир – це специфічна піч циліндричної форми, яка споруджувалася в материковій глині (Рис.2.). Узагалі, тандири – це традиційний східний елемент побуту, відомий, зокрема, у Середній Азії ще з епохи бронзи. У

золотоординський час тандир став характерним атрибутом міської культури. Такі печі виявлено на археологічних об'єктах Поволжя [25 с. 173] та Молдавії [40 с. 122]. На території України тандири відкрито на синхронних пам'ятках Кримського півострова та ПівнічноЗахідного Причорномор'я [36 с. 112]. Тут, а також у Молдавії, вони вперше з'явилися саме у золотоординських містах, тобто були явищем, привнесеним ззовні, непритаманним місцевій культурі.

Всі вони були впущені в материкову глину. Їх будова досить проста. В котлованах глибиною 0,9 – 1,1 м, з широких глиняних смуг споруджувались підциліндричні конструкції діаметром 0,5 – 0,65 м. Іноді вони мали бочкоподібну форму з максимальним розширенням корпусу близько середини висоти, іноді звужувались у верхній частині, набуваючи слабо конусоподібної форми. Верхній край тандирів знаходився на рівні давнього горизонту або трохи вище. У придонній частині тандирів обов'язково прилаштовані піддувала. Іноді їх споруджували з каміння і цегли, частіше – це отвори, в які вставлені секції керамічних труб (одна чи більше).

На дні тандирів у всіх випадках залягав щільний шар попелу, що свідчить про їх інтенсивне використання до останнього моменту функціонування поселення. Використовували їх переважно як побутові опалювальні пристрої та для приготування їжі.

Знайдені у Торговиці тандири розташовувались поза межами жител. В одному був знайдений тигель із залишками оплавленої скловидної маси. П'ять тандирів були досліджені на площі майстерні з випалювання кераміки. Таким чином, ці тандири виконували виробничі функції.

2.2. Банний комплекс «hammam». Єдиною архітектурною пам'яткою, яка відома на сьогодні у Торговиці, є типова східна лазня. Її залишки виявлені безпосередньо (Рис.4; 5.) на березі річки Синюхи за 40 м від плеса. Досліджено більшу частину споруди (південнозахідний та центральний сектори), що дає можливість реконструювати її будову та внутрішнє спорядження.

В плані лазня має підквадратну форму. В основі її внутрішнього простору вимальовується хрестоподібна конструкція. Збудована із характерної для золотоординських пам'яток квадратної випаленої цегли. На окремих ділянках кладки використовували цеглу-сирець. Також знайдені окремі блоки із вапняку. В одному випадку такий вапняковий блок слугував базою, імовірно, дерев'яної колони та був прикрашений різьбою у вигляді декоративного листка. Спеціальних фундаментів під зовнішніми стінами південно-західного сектору не виявлено. Цегляна кладка тут заглиблена нижче давнього горизонту на 0,4 – 0,5 м. В окремих місцях будівельники в якості природного фундаменту продуктивно використали потужні виходи скелі. В центральній частині лазні зафіксовані досить потужні внутрішні стіни, які виведені на своєрідній кам'яній “подушці” – фундаменті, товщиною 0,2 – 0,3 м. Очевидно, на них опиралося перекриття центральної зали [32 с. 12].

Для скріплення цегляної кладки та штукатурення стін і підлоги використовувався вапняковий розчин. На внутрішніх стінах – штукатурка мала рожевий колір за рахунок домішок товченої цегли. Система опалювання находилася під підлогою. Це були радіально чи паралельно розташовані цегляні канали – канни, які перекривалися випаленою або сирцевою цеглою. Також виявлена система гіпокауста – паралельні ряди цегляних стовпчиків, на які укладалися плоскі кам'яні плити. Цегляне чи кам'яне перекриття було обмазане глиною та вкрите вапняковою штукатуркою. В місцях, де не було опалювальних каналів, підлога являла собою щільний шар глиняної обмазки, основа для якої була викладена із плоских уламків вапняку. Опалювальним пристроєм для всієї конструкції слугувала велика цегляна сферична піч (діаметр – 1,7 м) (Рис. 6) на кам'яному фундаменті, яка знаходилась у південно-східному секторі лазні у межах її внутрішньої площі. Топка печі виходила назовні, піддувало печі викладене із досить масивних кам'яних блоків, перед яким містилася глибока передпічна яма [32 с. 13].

Специфічна архітектура лазні дозволяє віднести її до типових середньоазійських побутових споруд – hammam. До останнього часу на території сучасної України лазня була досліджена лише на площі татарського міста в районі Великих кучугур за 30 км на південь від Запоріжжя. Кучугурська лазня мала таку ж систему обігрівальних каналів, розміщених під підлогою. Ця складна система канн також опалювалася досить великою цегляною піччю сферичної форми на кам'яному фундаменті [22 с. 184]. Лазні подібного типу (Рис.7.), так само, як і сама система опалення (канни), притаманні для золотоординської міської культури.

2.3. Майстерня для випалювання кераміки. У 2008 – 2009 роках було відкрито один з найцікавіших об'єктів “міста” – майстерню для випалювання кераміки (розкоп № 8). Це перший виробничий комплекс на Торговицькому поселенні. Він розміщувався на північно-західній околиці сучасного села на березі р. Синюха у верхній частині схилу. У золотоординський час майстерня знаходилася також на окраїні поселення, оскільки за 50 м від неї вже були поховання ґрунтового могильника. Загальна площа майстерні становила понад 100 м², хоча її межі вдалося визначити лише із східного та північного боків, оскільки західний та південний сектори були зрізані величезним яром [31 с. 6].

Майстерня, очевидно, перекривалася навісами, оскільки ніяких залишків стін не зафіксовано, крім решток кількох згорілих дерев'яних стовпчиків, та північного кута майстерні, вирізаного в материковій глині схилу. На площі майстерні, яка була орієнтована кутами за сторонами світу, досліджено кілька окремих виробничих об'єктів: два керамічні горна (№ 1,3), велика піч (№ 2), 5 тандирів, погріб-схованку, склад вогнетривкої глини та штучний ровик для відведення стічних вод. Для спорудження всіх об'єктів було вдало використано рельєф місцевості. Крутий схил берега дав можливість урізати обидва керамічні горни в материкову глину так, що лише їхня купольна частина розміщувалася над поверхнею. Челюсті керамічних горнів та піддувала тандирів виходили на

південний схід у напрямку до обриву яру. Тільки челюсті печі № 2 були спрямовані у зворотному напрямку на північ – північний захід, тобто звернені в середину майстерні. Таке розміщення печі № 2 дає сподівання, що яром була зруйнована лише невелика ділянка цього виробничого комплексу.

Горно № 1 (рис. 2, 2) збереглося майже повністю, крім верхньої купольної частини. Горно двоярусне, загальна глибина, що збереглася – 2,2 м. Усе тіло горна було врізане в материкову глину схилу, а дно – у шар природної жорстви. Топка в плані підовальної форми (1,4 х 0,7 м), стінки плавно розширюються догори. На висоті 0,5 м від дна в стінках топки вирубано ступінчатий перехід (заплічки), який збільшує внутрішній діаметр та надає їй більш округлої форми. На цей уступ спиралась аркоподібна конструкція, що складалася із 7 окремих сегментів. Її склепіння, сплюснене у верхній частині, слугувало черенем випалювальної камери. Уся конструкція була виготовлена із вогнетривкої глини з домішкою досить великих уламків керамічних посудин. Такою ж вогнетривкою глиною була обмазана внутрішня поверхня топки. Челюсті топки (0,45 х 0,4 м) викладені із половинок цегли, аналогічної тій, яка використовувалася при будівництві лазні. Шар жорстви під топкою пропечений на глибину 18 – 20 см. В середині топки зафіксований шар попелу. На рівні топочної камери було споруджено передпічну яму підовальної форми (0,96 х 1,5 м) з однією сходинкою. Випалювальна камера округлої форми збереглася на висоту 1 – 1,1 м. Її діаметр – 1,85 – 2 м. На черені випалювальної камери зафіксовані продухи, що розміщувалися по периметру печі та в її центральній частині, яка здебільшого була зруйнована. Збереглася нижня частина вхідного отвору випалювальної камери шириною 0,5 – 0,6 м. Його челюсті викладені з половинок тієї ж цегли. Внутрішні стінки випалювальної камери також були обмазані шаром вогнетривкої глини. Запаси цієї глини знайдено поруч у комірчині, врізаній в північний кут майстерні.

Двоярусна конструкція керамічних горнів була традиційна для виробничих осередків Русі, Волзької Булгарії, Криму [31 с. 9]. У

золотоординський час вона широко використовувалась у містах Поволжя [44 с. 232]. Тут же зафіксовані й подібні до торговицької аркоподібні конструкції, що підтримують черинь обпалювальної камери [44 с. 280].

На південь від горна №1 розчищено лінзоподібний у профілі штучний ровик (ширина – 0,7, глибина – 0,65 м у верхній частині та 1,3 м у нижній частині), що протягся на 5,8 метра на південь-південний схід до обриву яру. Він розділив площу майстерні на дві нерівні за розмірами частини й слугував, очевидно, для відведення стічних вод. У східній, більшій, частині містилися чотири тандири, піч № 2 та погріб-схованка. У західній частині майстерні були розкриті керамічне горно № 3 й тандир № 5.

Піч № 2 (рис. 2, 3) значно зруйнована, що уможливило лише частково реконструювати її форму. Вона була врізана в материк, який у цій частині майстерні складався із жорстви. Піч мала округлу форму, внутрішній діаметр 1,8 – 2 м. Черинь печі неправильної овальної форми містився на глибині 1,1 м. Передпічна яма підовальної форми (1,7 x 0,9 м) має одну сходинку. У районі челюстей та передпічної ями на поверхні культурного шару було зафіксовано значну кількість битої цегли, тож можна припустити, що з неї була збудована верхня частина печі. Через погану збереженість печі № 2 неможливо визначити її функціональне призначення.

Горно № 3 (рис. 2, 4) розташоване в західній частині майстерні поряд із обривом великого яру. Тіло печі було повністю врізане в щільну материкову глину схилу так, що над поверхнею розміщувалася лише її купольна частина (зруйнована). Невеликий сегмент горна частково був зруйнований меншим ярком, що перетинав площу майстерні із північного заходу на південний схід. Піч однокамерна, округла в плані. Поперечний діаметр горна – 1,5 м, стінки збереглися на висоту 0,8 – 0,9 м. Купольна частина, очевидно, упала всередину горна, оскільки в його заповненні траплялися великі фрагменти печини. Черинь горна підовальної форми (1,2 x 1,5 м) звужувався до низу. Плоске дно печі зафіксоване на глибині 1,5 м. Челюсті, що мали округлу форму (0,50 x 0,56 м),

теж були вирізані в материковій глині вище рівня донної частини печі. У задній частині горна розміщений димохід, діаметром 12 – 14 см. У заповненні горна серед фрагментів печини та уламків кераміки було виявлено три червоноглиняні посудини: дві конічні миски на високому піддоні із вертикальним бортиком (рис. 3, 6) та глек із широким корпусом та стрічкоподібною ручкою.

Важливим свідченням того, що майстерня була залишена господарем під тиском певних зовнішніх причин, є знахідка дуже цікавого об'єкта – схованки для залізного реманенту. Погріб-схованка був виритий у шарі материкової глини в південній частині майстерні поряд із штучним ровиком. Мав форму підбою (1,4 х 1,6 м, глибина – 1,3 м) та призначався для тимчасового переховування цінних для власника майстерні речей. У погрібку були ретельно складені: два великі залізні казани півсферичної форми (рис. 3, 7), залізна підставка-тринога; землеробські знаряддя – залізні деталі плуга (рис. 3, 4,5,8), лопата, мотика; інструменти – сокира, кайло, долото, свердло; кінська зброя (рис. 3, 2), замок (рис. 3, 1); господарське приладдя – чесало, шкребка та інше. При вході в потрібок було покладено два червоноглиняні глеки (рис. 3, 9).

Вхідна яма була щільно утрамбована вийнятою глиною та суглинком, її контури були ледь помітними на фоні материкової глини. Очевидно, власник майстерні прагнув якнайшвидше приховати своє домашнє начиння та реманент, оскільки один із казанів туди був покладений невичищеним після приготування їжі – на його внутрішніх стінках збереглися сліди від потьоків жиру.

По всій площі розкопу № 8 у культурному шарі траплялася велика кількість фрагментів червоноглиняного посуду, у тому числі прикрашеного пролощеним орнаментом, невиразні уламки залізних виробів, цвяхи. Знайдено п'ять мідних монет. Вони поганої збереженості, сильно кородовані. На деяких із них можна розрізнити зображення квіткової розетки. Вони належать до вже добре відомого в Торговиці типу наслідувань джучидським пулам, які датуються XIV ст. Таким чином, досліджена майстерня була досить потужним

виробничим комплексом, де на незначній площі сконцентровано велику кількість виробничих об'єктів, призначених для випалювання керамічних виробів та інших потреб. За характером керамічних решток можна встановити, що в торговицькій керамічній майстерні (розкоп № 8) виготовлялася червоноглиняна кераміка, прикрашена прокресленим і пролощеним орнаментом та специфічні керамічні вироби – сфероконуси. Відкриття керамічної майстерні в комплексі з уже набутими матеріалами надає нові аргументи для визначення місця Торговицької пам'ятки серед старожитностей золотоординського часу на території України. Розміщення майстерні на крайній околиці поселення є ще одним доказом на користь визначення Торговиці як пам'ятки міської культури золотоординського часу. Адже в досліджених археологічно золотоординських містах Поволжя та Молдови ремісничі осередки переважно розбудовувалися в окремих ремісничих кварталах чи кутках. Так, на західній околиці золотоординського “міста” біля с. Костешти (Молдова) було сконцентровано кілька керамічних майстерень [40 с. 123, 124]. Крім того, виробничі майстерні, як завжди, мали вузько спеціалізований характер. На думку дослідників, це може свідчити про виділення в гончарстві окремих галузей [20 с.125 – 141., с. 136]. Саме таке спеціалізоване виробництво неполивної червоноглиняної кераміки презентує досліджувана торговицька майстерня.

Створюється враження, що північно-західна околиця сучасного с. Торговиця вздовж правого берега р. Синюха в XIV ст. була окремим ремісничим районом золотоординського “міста”. Звертає на себе увагу та обставина, що майстерня була залишена господарем раптово під тиском якихось надзвичайних подій. Це також може підтверджуватись і матеріалами розкопок 2000 року. На розкопі № 3, який розташовувався за 200 м від описаної керамічної майстерні, на невеликій ділянці, де досліджувались тандири, були зафіксовані виразні сліди згарища та черешковий залізний наконечник стріли ромбічної форми з оформленими уступами верхніми гранями [8 с. 92]. Тож

надзвичайна ситуація, яка змусила власника керамічної майстерні (розкоп № 8, 2008 – 2009 рр.) покинути своє обійстя й призвела до пожежі в іншому місці, залишивши тут наконечник стріли (розкоп № 3, 2000 р.), могла бути пов'язана із військовою акцією литовського князя Ольгерда, що завершилася його перемогою над татарами на Синій Воді 1362 року. Не випадково в “Хроніці...” Мацея Стрийковського в епізоді, присвяченому цій битві, серед визволених Ольгердом населених пунктів першою названа Торговиця [50]. Отже, у результаті розкопок керамічної майстерні на золотоординській пам'ятці біля с. Торговиця у 2008 – 2009 рр. було здобуто багатий матеріал не лише для реконструкції ремісничого виробництва на українських землях періоду Золотої Орди, а й для висвітлення багатьох питань історичного розвитку регіону в один із переломних періодів історії України.

Розділ 3

АНТРОПОЛГІЧНИЙ СКЛАД СЕРЕДНЬОВІЧНОГО НАСЕЛЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГРУНТОВОГО МОГИЛЬНИКА В С. ТОРГОВИЦЯ

Торговицький могильник – один з найбільших в Україні золотоординського часу. Дослідження могильника в с. Торговиця не лише відображає ритуально-обрядову складову життя населення, але і дає змогу простежити характер взаємостосунків кочових та осілих племен; це стосується передусім питань, пов'язаних з присутністю на означеній території різних етнічних груп та народів (слов'ян, половців, алан та болгар). Палеоантропологічна колекція могильника, що репрезентує осіле населення південної частини Центральної України доби середньовіччя, дозволяє глибше дослідити питання про походження та антропологічний склад середньовічного населення України, а також виділити в ньому морфологічні компоненти, на основі яких в подальшому відбулося формування антропологічного типу українців.

Могильник розташований на північно-східній околиці с. Торговиця за 1,3 км на північний схід від центру села, на крутому схилі берега Синюхи. Він тягнеться вздовж річки смугою завширшки близько 50 м. Упродовж 1997–2011 рр. досліджено 478 поховань.

3.1. Загальна характеристика могильника. Поховання розміщувалися щільно рядами, зорієнтованими по осі південний захід–північний схід. Інколи могили перекривали одна одну. Відстань між ними становить від 0,2 м, поховання залягали на глибині 0,2–1,6 м. Вони здійснені здебільшого за обрядом інгумації, небіжчики вкладені випростано на спині головою на південний захід. Могили простежені рідко (6,6 %) і представлені ямами овальної, прямокутної чи трапецієподібної в плані форми з заокругленими,

зазвичай, кутками. В деяких могилах (4,6 %) зафіксовані рештки дерев'яних гробовищ [11].

Поховальний інвентар виявлено в 25 % поховань. Більшість речей знайдено в похованнях дорослих (78 % від інвентарних поховань). З-поміж супроводу 57 % становлять прикраси та деталі одягу, представлені срібними та бронзовими округлими та в формі знака запитання сережками, бронзовими гудзиками, різноманітним намистом, перснями, срібними нашивними бляшками, фрагментами тканини та елементами декору одягу (китиці), залізними пряжками, бронзовими кільцями та заклепками від взуття.

43 % інвентарю – предмети господарськопобутового призначення: залізні цвяхи та скоби, шило, гачок, ножі (один з кістяним руків'ям, оздобленим геометричним візерунком з інкрустацією червоною фарбою), кресало, замок і точильний брусок. Всі знахідки мають численні аналогії серед матеріалів золотоординського часу.

Особливу групу знахідок становлять предмети культового призначення – втулковий залізний і натільний бронзовий хрестик невеликих розмірів і звичної конфігурації. З лицьового боку хрестик має напис «оку».

Найбільше значення для датування могильника мають знахідки золотоординських монет [34 с. 52]. Особливий інтерес в даному ракурсі становить комплекс монет із поховання 241 [7]. Погано вціліле поховання дорослого виявлене на глибині 1,3 м від поверхні схилу за 25,5 м на південний захід від репера. Контури могили не простежені. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Права рука була зігнута в лікті та лежала поперек живота, позиція лівої не з'ясована. Праворуч від таза лежав залізний цвях, поряд під тазом виявлено скупчення 32 срібних монет і мідний монетоподібний предмет діаметром 1,6 см поганої збереженості. Біля правого коліна та лівого стегна виявлено ще по одному залізному цвяху.

Переважає більшість зразків (Рис.1.) належить до добре відомих типів золотоординських монет вказаних ханів [11 с. 92] . Частина дирхемів 2

обрізана, і дата не потрапила до поля монетного кружка або стерта. Серед датованих наймолодший дирхем Узбека, карбований у Сараї в 1317/1318 рр., найпізніші – гюлістанські дирхеми Бердібека 1357/1358 рр. Абсолютна більшість дирхемів карбовані за Джанібека, що звично для знахідок 50–60-х рр. XIV ст.

За кількістю монет поховання 241 з Торговиці виділяється серед подібних цього часу. Адже зазвичай у золотоординських похованнях трапляється від кількох до десяти монет.

В часи Золотої Орди монети як складова поховального інвентарю трапляються і в могилах кочовиків, і в некрополях осілого населення. На могильнику в Торговиці нумізматичні знахідки в кількості 26 мідних пулів і 35 срібних дирхемів виявлені лише в семи похованнях. Ще три мідні пули знайдені на території могильника. Ймовірно, особа з поховання 241 мала за життя вищий, порівняно з іншими, соціальний статус. За нумізматичними знахідками з поховань могильник в Торговиці можна попередньо датувати 40-и – початком 60-х рр. XIV ст.

За 15 польових сезонів в Торговиці зібрано 100 золотоординських монет і їхніх наслідувань. Серед знахідок немає монет Мамаєвого хана Абдуллаха (1361–1370 рр.) і «заволзьких» ханів 60-х рр. XIV ст., що може бути додатковим свідченням існування міста до початку 60-х рр. XIV ст. [Козубовський 2002, с. 93]. Знахідки монет з Торговиці поки не підтверджують безпосередній зв'язок цієї пам'ятки з важливими подіями в Східному Поділлі 1362 р. Але, ймовірно, золотоординці полишили місто на початку 60-х рр. XIV ст. і, можливо, через перемогу Ольгерда в битві на Синіх Водах, вірогідне місце якої локалізується на р. Синюха в околицях Торговиці [41 с. 55; 46, с. 19– 20]. Але не можна виключати й інші чинники, що призвели до припинення життя в місті.

3.2. Реконструкція етнічного складу населення за остеологічними даними. Антропологічна серія з середньовічного ґрунтового могильника

Торговиця, за якими проводились реконструкції Лтвиною Л., налічує 92 скелети: до чоловічої статі належать 26 кістяків (28.3%), до жіночої – 36 (39.1%), дітей – 27 (29.3%), 2 (2.2%) скелети відносяться до юнацького віку та в 1 (1.1%) випадку у зв'язку з поганою збереженістю кістяка стать не визначена.

Жінки та діти в могильнику становлять більшість – 68.4%. Отриманий результат узгоджується з порівняльним матеріалом про статеві-віковий склад з ґрунтових могильників Південного Подніпров'я. Серед дорослого населення жінки переважають, за кількістю знайдених кістяків в могильнику Торговиці.

Причини такої демографічної ситуації не зовсім з'ясовані. Зважаючи на те, що чоловіки брали участь у військових сутичках, можливо, частина їх була похована у місцях бойових дій, але підтвердження цієї тези на антропологічному матеріалі ми поки немає.

З цього приводу дуже цікавим є синхронний до Торговицького могильник Мамай-Сурка, який знаходиться у Нижньому Подніпров'ї. Антропологічна колекція налічує понад 1000 скелетів, співвідношення чоловічих та жіночих кістяків у могильнику майже однакове. До того ж, велика репрезентативна серія з цього могильника, дозволяє припустити, що ці показники віддзеркалюють реальну демографічну ситуацію серед осілого населення Півдня України за доби середньовіччя. Слід зазначити, що в могильнику Мамай-Сурка не виявлено жодного скелету зі слідами насильницької смерті.

Щодо рівня дитячої смертності середньовічного населення Східної Європи в літературі наведені такі дані: Лимбар XII-XIV ст. – 16%¹³, Бранешти X-XI ст. – 23%¹⁴, Птуй (Словенія) – X-XI ст. – 23%¹⁵, Торговиця XIV ст. – 29%, Благовіщенка XII-XIV ст. – 33%¹⁶, Керпуста (Угорщина) XI ст. – 34 %¹⁷, Григорівка – 34.1%¹⁸, Мікульчиця (Моравія) IX-X ст. – 39%¹⁹, Мамай-Сурка XIII-поч. XV ст. – 40%²⁰, Халімба-Череш (Угорщина) X-XI ст. – 46%²¹.

Репрезентативні антропологічні серії Торговиці доводять, що рівень смертності серед дітей за часів середньовіччя був досить значним. Деякі

дослідники вважають, що тоді він сягав 50%, можливо, ця цифра відбиває реальну палеодемографічну ситуацію.

Стан збереженості антропологічного матеріалу з ґрунтового могильника Торговиця дуже поганий: більшість черепів мають посмертну деформацію і з цієї причини не підлягають краніологічному дослідженню, довгі кістки, у більшості випадків, зруйновані, що не дозволяє дослідити їх за остеологічною програмою. Відтак, невелика краніологічна серія з могильника Торговиця складається з 2 чоловічих та 5 жіночих черепів середньої збереженості. Слід зауважити, що це поки що єдина антропологічна колекція, яка репрезентує населення Центральної України XIV століття.

Чоловіча серія колекції характеризується мезокранною формою (за черепним показником 1 череп – доліхокранний і 1 – мезокранний). Обличчя характеризується середньою шириною та висотою, за верхньолицевим показником мезенне (середнє), орбіти широкі та середньовисокі, за показником мезоконхні (середні), ніс середньоширокий та високий, за показником лепторинний (вузький), ніс виступає значно, розвиток перенісся значний. Обличчя добре профільоване у горизонтальній площині на верхньому (назomlaлярному) та середньому (зигомакслярному) рівні.

Комплекс краніологічних ознак, що фіксується на чоловічих черепах, цілком європеоїдний. Проте слід зауважити, що при візуальному огляді чоловічих черепів, які неможливо виміряти, зустрічались черепи з ослабленим горизонтальним профілюванням обличчя, що свідчить про неоднорідність чоловічої серії та наявність в ній різних морфологічних типів.

Простежується деяка морфологічна схожість серії Торговиця та осілого населення Степу, що його репрезентують краніологічні серії з могильників Кам'янка, Каїри, Благовіщенка та Мамай-Сурка. Населення Степу за доби середньовіччя характеризується неоднорідним складом, чоловічі серії значно відрізняються від жіночих, у останніх монголоїдна домішка відчутна сильніше. Чоловіки характеризуються мезокранією, середньовисоким, середньошироким,

добре профільованим обличчям, хоча в чоловічих серіях також відзначена присутність незначної монголоїдної домішки.

Жіноча краніологічна серія нараховує 5 черепів середньої збереженості. За черепним показником характеризується брахікранною формою, обличчя широке та низьке, за лицевим показником – широке. Орбіти середньоширокі та низькі, за показником мезоконхні, ніс характеризується середньою шириною та висотою, за показником мезоринний, перенісся розвинено середнє, носові кістки виступають сильно. Кути горизонтального профілювання обличчя свідчать про сплюсненість обличчя на верхньому рівні (на 5 черепах назомалярний кут перевищує 140 градусів і коливається у межах від 141 до 147 градусів), на середньому рівні обличчя профільоване, в цілому, добре.

Комплекс краніологічних ознак, що спостерігається на жіночих черепах, притаманний південним європеоїдам. Зважаючи на деякі особливості краніологічної серії, що характеризується брахікранією, широким та низьким обличчям, деякою сплюсненістю обличчя (на верхньому горизонтальному рівні), слід зазначити наявність в жіночій серії незначної монголоїдної домішки. Такими ж рисами характеризуються жіночі серії Каїри, Кам'янка та Мамай-Сурка, які репрезентують осіле населення Південного Подніпров'я XII-XIV століття.

Палеоантропологами відзначено, що в жіночих серіях монголоїдна домішка значно сильніша, ніж у чоловічих. Можливо цей факт пов'язаний з тим, що жінки становили місцеву основу населення, а чоловіки мігрували з інших територій. Характер монголоїдної домішки в краніологічній серії з могильника Торговиця свідчить про вплив так званого „зливкинського” антропологічного типу, що був притаманний населенню салтово-маяцької культури, його пов'язують з етнонімом протоболгари або болгари.

Аналіз чоловічої та жіночої серій з ґрунтового могильника Торговиця свідчить про неоднорідний антропологічний склад та наявність кількох морфологічних типів серед населення, що залишило цей могильник. Чоловіча

серія, з одного боку, має риси, притаманні середньовічному населенню Південного Подніпров'я: Кам'янка XII-XIV ст., Каїри XIII-XIV ст., Благовіщенка XII-XIV ст. та Мамай-Сурка кін. XIII поч. XV ст., а також населенню Середнього Подоння, яке репрезентує серія з Новохарківського могильника датованого XIV століттям.

На думку Т.І. Алексєєвої та М.В. Козловської населення, що залишило Новохарківський могильник було нащадками алан [З с. 111-119.]. З іншого боку, простежується деяка схожість зі слов'янськими серіями Середнього Подніпров'я: збірними серіями полян київських та чернігівських [2 с. 329.] та серіями з окремих слов'янських могильників Григорівка (X-XIII ст.), Монастирьок (IX-XIII ст.), Яблунівка (XI-XIII ст.) [37 с. 90]. Відзначена також деяка схожість з аланським населенням басейну Сіверського Дінця: Дмитрівське (VIII-IX ст.), Маяцьке (VIII-IX ст.), Салтів (VIII-IX ст.) та Північного Кавказу: Гамівське (V-VII ст.), Адіюх (VII-XIII ст.), Казазово-II (VII-XIII ст.) .) [37 с. 90].

Жіноча серія має такий же комплекс морфологічних ознак, що й жіноча частина населення Південного Подніпров'я (могильники Кам'янка, Благовіщенка та Мамай-Сурка) і характеризується широким та низьким обличчям, дещо сплосченим на горизонтальному рівні. Жінки з могильника Торговиця проявляють схожість з серіями, що мають в своїй основі болгарський компонент – Зливки (VIII-IX ст.), Кайбели (X-XII ст.) та кочовий компонент – збірна серія кочівників України (XII ст.) .) [37, с. 91].

Матеріали ґрунтового могильника Торговиця не суперечить тому загальному висновку, що антропологічний тип населення Центральної України за доби середньовіччя формувався під впливом нащадків алан, болгар та слов'ян і морфологічно подібний до синхронного за часом середньовічного населення Південного Подніпров'я. Відзначена значна морфологічна схожість середньовічного населення Центральної України XIV ст. з краніологічними серіями XVII-першої половини XIX ст., які репрезентують населення України

східних, центральних та південних районів. Таким чином, нові палеоантропологічні матеріали з ґрунтового могильника Торговиця, що характеризують середньовічне населення Центральної України, суттєво доповнюють відомості про народи України у передкозацьку добу.

Розділ 4

НОВІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ СИНЬОВОДСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ 1362 РОКУ

Синьоводська битва мала глибокий причинно-наслідковий підтекст й обумовлювалася ходом тогочасних міжнародних відносин. Політика литовського князя Любарта, який після одруження із сестрою останнього нащадка династії Данила Галицького Андрія в 1340 р. став законним правителем частини Волині, продемонструвала волинянам дотримання принципу його батька, великого князя Гедиміна (1316 – 1341), – “ми старини не рушим і новини не вводимо”. Ця прихильність стала духовною основою підтримки українцями визвольних намірів і дій литовської влади стосовно визволення руських (українських) земель від татарських завойовників. Однак, ці перші успіхи Литви на українських землях не означали повного повалення золотоординського панування. Литовські князі мушили визнавати залежність від Золотої Орди й сплачувати їй данину. На опановуваних Литвою українських землях встановлювалося двовладдя на зразок васальної залежності місцевих князів від вищого сюзерена – Золотої Орди чи регіональних татарських правителів. Зокрема, це мало місце в Києві, де правив князь Федір під контролем татарського баскака. Перебування князя в Києві свідчить про існування Київського князівства та поширення його влади під зверхністю татар на всю Київську землю.

Дискусія останніх років навколо Синьоводської проблеми принесла цілий ряд позитивних результатів, але одночасно й не вирішила її з багатьох причин. Насамперед – це старі підходи до даних літописів та інших наративних документів про цю подію, певний страх дослідників робити припущення, що не узгоджувалися б із ними, а також неврахування усіх особливостей тогочасного державно-політичного життя євразійського континента. Так, українська й російська наука вже багато років тупцяються навколо визначення знаходження

літописного міста Коршева. Відсутність результатів ставить під сумнів дані найавторитетніших джерел про його знаходження в давнину в районі Курщини. Спробуємо піти врозріз з даними наративних документів у пошуках цього літописного міста. Ми не схильні погоджуватися з окремими краєзнавцями, які під літописним Коршевом бачать сучасний Корець.

Набагато перспективнішою може бути розробка версії про існування окремого населеного пункту під власною назвою “Коршів” на Волині, з урахуванням тогочасної політичної ситуації в цьому регіоні та особливостей відносин міцніючого ВКЛ з владою татар і Польщі. Виявляється, що на Волині у XIV – XV ст. були відомі два села під назвою “Коршев”, причому в одному й тому ж Луцькому повіті. Щоправда, сьогодні вони територіально відносяться до двох областей – Волинської та Рівненської. Беручи до уваги відомі нам джерела, можна стверджувати, що більш древнім є Коршів у нинішньому Луцькому районі Волинської області, згадки про який належать ще до київського періоду [21 с. 10, 11, 453]. Нині село Коршів підпорядковане сільській раді с. Несвіч Луцького району. В області є й с. Новокоршів, що свідчить про поширеність цих назв у регіоні.

Другий Коршів також знаходився в колишньому Луцькому повіті, нині це Здолбунівський район Рівненської області, тобто південно-східніше від першого. Причому рівненський Коршів згадується в документах набагато пізніше від волинського, що дозволяє припустити його заснування вихідцями чи виселенцями з першого.

Не виключено, що рівненський Коршів був заснований насильно виведеними князем Любартом жителями попереднього села в ході невщухаючої боротьби з польським королем Казимиром за волинські землі. Захоплення й виведення найціннішого на той час трофею у вигляді людей, робочої сили й платників податків були звичною практикою ще за часів князя Данила Галицького. Це могло статися після 1340 р., коли литовський князь Любарт на запрошення руської аристократії став галицько-волинським князем. У XV ст. с.

Коршів вперше згадано у зв'язку з даруванням його Яковом Войною своїй матері Анні Немириній Войні [21 с. 330]. Мова може йти як про волинське, так і рівненське села, хоча тогочасна ситуація схиляє нас до визнання його волинського походження. Можемо припустити, що його попереднім власником, а може й засновником, виступав батько дарувальника Немира Война. Не виключено, що він був засновником чи одним із перших засновників, шляхетського роду Войн-Оранських, який у першій половині XVI ст. складався з чотирьох осіб і мав виставляти на війну трьох озброєних вершників [7 с. 126].

Вдруге с. Коршів згадано в переліку населених пунктів, подарованих у 1497 р. польським королем Костянтину Острозькому. Після утворення Дерманського монастиря князь К. Острозький у 1499 р. подарував йому Коршів разом з іншими ближніми селами. На сьогодні Коршів і Кунин підпорядковані сільській раді с. Уїздці, розташованого за 10 км від районного центру Здолбунів і за 9 км від залізничної станції Мізочок Рівненської області [15 с. 329, 342]. Багатостолітня тяглість волинського й рівненського Коршевів, як і деяких сусідніх з ними сіл, свідчить про їхню значущість у житті Володимирської землі, і цілком можливо, що одне з них і є літописною “Коршевою”. Правда, цьому суперечать літописні дані про розташування його на р. Сосна, до чого ряд дослідників ставляться досить скептично.

Зроблене нами припущення стосовно волинського й рівненського с. Коршів, як літописного, було б безсумнівним при наявності біля нього р. Сосна, чого автор не може стверджувати. Але й відкидати таку версію не варто, оскільки нею могла бути якась невелика річка чи струмок, що з часом пересохли та зникли. Можна сказати, що в даному випадку повторюється історія з літописними Коршевом і р. Сосна. Тільки, якщо в цьому випадку не знайдено м. Коршів, то в моєму – р. Сосна. Не виключено, що невловимим Коршевом могло бути і давнє поселення Кошер у Волинській землі, перша згадка про місце його розташування відноситься до 1196 р. Мале поселення згодом перетворилося в укріплене городище, яке відігравало важливу роль у

житті краю як опорний пункт і економічний центр. Саме це городище й дістало назву Кошер або Каширськ. У 1340 р. воно, як і все Галицько-Волинське князівство, перейшло під владу литовського князя Любарта. Негайно почалось відновлення зруйнованих і будівництво нових фортифікаційних укріплень з каменю, і через кілька років на волинських землях постало нове потужне укріплення. Від будівельного матеріалу воно дістало назву Камінь-Каширський і до середини XVI ст. існувало під обома назвами й мало статус окремого удільного князівства [16 с. 246 – 247]. Нині це районний центр Камінь – Каширський Волинської області. На користь волинсько-рівненського Коршева чи Кошера можуть свідчити й походження тих літописів, де він згаданий. Найперший і найближчий до описуваних подій, а може й сучасний їм “Рогозький літопис”. Як довів російський історик А. Насонов, “Рогозький” і “Никоновський літописи” походять із тверсько-кашинського літописання XV – XVI ст. Тверського князівства, суперника Московського князівства в боротьбі за державну зверхність у регіоні. Литовсько-руські князі мали тісні родинні зв’язки з тверськими князівськими родинами, у чому вбачали протиположність міцніючому Московському князівству. Князь Ольгерд був одружений з тверською княжною Уляною, дочка київського князя (1362 – 1395) Володимира Ольгердовича Анастасія (померла в 1396 р. і похована в Києво-Печерській лаврі) вийшла заміж за великого князя Тверського Василя Кашинського. Разом з нею переїхав і її духовник архімандрит Києво-Печерської лаври з найближчим оточенням, озброєним не тільки досвідом літописання, але й фактичними даними з історії Південно-Західного краю. Саме під впливом київської школи літописців і з’явилися, можливо, в “Рогозькому літописі”, а за ним і в “Никоновському”, відомості про волинський Коршев. Згадка в ньому про “великі тяготи” людям після взяття Литвою Коршева може також додатково свідчити про київське походження звістки, оскільки київські князі з часів Володимира Ольгердовича, і особливо його нащадків Олельковичів, претендували на всю руську давньокиївську спадщину, у тому числі й на східну

Волинь, де знаходився Коршев. А літописці виражали на письмі їхні претензії на ці землі. Зокрема, у середині XV ст. вони доходили на Заході аж до м. Корця, у безпосередній близькості від якого й знаходилися Коршеви. Ту ж мету переслідували й укладачі “Списку міст руських” (1396 р.), до яких, як допускають окремі історики, до їх числа віднесені не тільки міста XIV ст., а й київського часу, що вже до описуваних подій зникли. Як переконані наші попередники – медієвісти “Список” був створений у канцелярії митрополита Кипріяна, який у 1390 р. переїхав до Москви, де всіляко допомагав своєму колишньому благодійнику київському князю Володимиру Ольгердовичу (помер у 1398 р.) відстоювати його права на руські землі.

Більшість дослідників пов’язує Синьоводську кампанію князя Ольгерда з взяттям літописного Коршева на тій підставі, що в найдавніших документах (“Рогозький літописець” і “Никоновський літопис”) ці події подані вчіткій послідовності – спочатку взято Коршів, а потім битва на Синіх Водах. Щоправда, ні один з дослідників не звернув належної уваги на те, що в першому випадку мова йде про “Литву”, а не про князя Ольгерда. Якби до цієї події був причетний великий князь Литви, то літописці неминуче відзначили б це, що дозволяє допустити взяття Коршева іншою особою.

Як пише М. Грушевський, причиною “полудневого” походу князя Ольгерда був його конфлікт із татарами. Якщо був конфлікт, то не менш важливо знати з якими саме татарами, з яким їх угрупуванням, оскільки в Золотій Орді під час панівної в ній міжусобної боротьби представників різних суспільних сил за влітку 1362 р. волинського чирівненського Коршева, внаслідок чого, як пише “Рогозький літописець”, почалися “бунти і тяготи людям по всій землі”. Під землею, напевне, розумілася навколишня від Коршева територія, що перебувала під владою володимиро-луцького князя брата Ольгерда Любарта й залежала від татар.

У жодному з документів (“Рогозький літописець”, “Никоновський літопис”, “Оповідь про Поділля”) ніде не вказано, що Коршев був відвойований

саме в татар. Це переконує в тому, що взяття Коршева литовцями було одним з прикордонних конфліктів між Литвою і Польщею за волинські землі, який не переріс у широкомасштабну війну між ними. Можливо, литовці луцького князя Любарта відвоювали в Польщі захоплений нею при потуранні татарської влади, згідно попереднього договору, село Коршів. Слова у літописі про “тяготи людям” вказує на зміну власника села й обкладання місцевого населення додатковими податками, що не могло не викликати його опору. Оскільки, село і найближча округа припинили сплачувати податки Польщі, а вона зменшила їх татарам, то очевидно це могло викликати невдоволення як Польщі, так і татар. Не виключено, що й князь Любарт відмовився сплачувати татарам данину, хоча представники татар стягували її з населення, що й викликало протест князя. Причому це стосувалося не одного населеного пункту, а, як пише “Рогозький літописець”, “всієї землі”, якою могли бути Луцька чи вся Волинська землі.

Дискусія останніх років навколо Синьоводської битви остаточно не вирішує також місцезнаходження Синьоводської битви. Не відповідають на це питання і дослідження запевнення ряду авторів про Синьоводську битву 1362 р. на Поділлі згідно даних наративних та інших документів. Насамперед це зумовлено невизначеністю учасників дискусії щодо топонімічних понять “Поділля”, “Степ”, “Дикі Поля”. Розглянемо територіальні межі Поділля та степів, їх появу й еволюцію. Найближче за часом до розглядуваних подій писемне джерело “Про Поділля” чітко розрізняє ці поняття у формі – Ольгерд пішов у “поле”, де й розбив татар на Синій воді. Далі пишеться про Подільську землю, “отчинами” й “дідичами” якої були вбиті татарські “князі”. До написання документа Подільська земля аж ніяк вже не була пустим полем, а колонізованим регіоном, що чітко розумів літописець. М. Стрийковський аж ніяк не помилявся, коли писав про те, що князь Ольгерд “виправився у похід в Дикі Поля проти татар”. На це звернув увагу й М. Грушевський, заявляючи, що Ольгерд ходив походом “у полудневу Київщину й погромив там татар”, правда, цю подію він датує 1363 р. [16 с. 82]. М. Грушевський зазначає, що термін

“Поділля” вперше вжито в документах під 1395 р. [16 с. 89] Хоча, через кілька сторінок зазначає, що Поділля згадується в Длугоша під 1352 р. До нього входили подністровсько-побузькі землі. Визначення досить розпливчасте в південному та північному напрямках. Я.Р. Дашкевич відносив першу згадку про Поділля до 60-х років XIV ст. [17 с. 59 – 60]. Тут, напевне, мала на увазі згадка про Поділля у зв’язку з викладом подій Синьоводської битви. Сучасний дослідник М. Крикун під подністровсько-побожськими землями вбачає територію Брацлавщини, яка пізніше дістала назву Брацлавського воєводства [22 с. 69]. М. Крикун небезпідставно стверджує, що між Брацлавським і Київським воєводствами велася затяжна суперечка про межу між ними, яка своїм корінням сягала попередніх часів, коли діяв поділ української території на землі. З того часу східний кордон Брацлавської землі проходив по р. Гірський Тікич, а на північному сході по р. Рось. Звичайно, були й певні відхилення в цих межах, але вони мали тимчасовий характер.

Отже, твердження ряду авторів про Поділля як місце Синьоводської битви не відповідає літописним даним і не може бути прийнятим науковцями без їх серйозного наукового спростування. “Полудневою Київщиною” вважалися землі на південь від Києва, які, як вважає автор, простягалися правобережним Подніпров’ям по Канів, Черкаси і лівобережний Сліпород [23 с. 89]. А за ними вже традиційно починалися “Дикі Поля” понад Поділлям до Дністра на Заході і Чорного моря на півдні.

Але постає питання про конкретне місце Синьоводської битви в “Диких полях”. Тут на перший план виходить визначення місцезнаходження географічних термінів “Синя Вода” як гідроніма й топоніма. Звернемося у цьому випадку до найближчих про час битви письмових свідчень. Відомо, що в 1502 р. для боротьби з кримським ханом Менглі-Гіреєм турецький султан пропонував хану Великої Орди Шейх-Ахмету зібрати сили на Білій і Синій Воді й розпочати проти нього воєнні дії. Однак, той діяв невдало й зазнав поразки, після чого вже кримський хан наказав своїм синам зібратися з ордами

знову ж таки на Білій і Синій Воді для наступного походу на Україну [24 с. 143 – 144]. Напрямок майбутнього походу (Україна) вказує на те, що він починався за її межами, тобто, за південними кордонами Подільської та Брацлавської земель. Ці землі традиційно відділяли українські князівства від Степу, власне татарської території, що не перешкоджало заснуванню чи існуванню на ній життєвих осередків представників інших народів, у тому числі й українців. Із Синьої Води татарські орди пішли на Україну двома шляхами – на Київ і Галичину, заходячи й за їх межі [16 с. 332 – 333].

Вживання в давніх документах назви “Біла Вода”, (так кочовики називали Південний Буг), поряд з “Синьою Водою” демонструє їх територіальну близькість і додатково підтверджує думку про зв’язок останньої з р. Синюхою. Про давність і поширеність цього гідроніму в Новоархангельському районі Кіровоградської області свідчать, як встановив кіровоградський професор Василь Лучик, і назви р. Кагарлик та однойменного села, які, на думку вченого, є тюркською калькою давньослов’янського “гідроніма Синіє Вода, Синюха”. Про місцевість “Сині Води” поблизу Чигирина доводить і повідомлення представника А. Киселя польському командуванню від 27 червня 1648 р. Зокрема, він писав, що з Білої Церкви Б. Хмельницький разом з кількома тисячами козаків відійшов до Чигирина, хан із головним військом повів до Криму величезний полон, а орда Тугай-бея кочувала на “Синіх Водах”. Саме туди Б. Хмельницький направляв і звіди отримував відповіді від Тугай-бея на свої запити. Регулярність листування свідчить про відносну близькість Синьої Води від Чигирина [26 с. 21].

На користь розташування Синіх Вод неподалік Чигирина вказує й той факт, що татари після Корсунської перемоги й набирання ясиру не пішли далі на захід, а відповідно й Тугай-бей у червні 1648 р. аж ніяк не міг бути на півночі Поділля, де окремі краєзнавці й схильні вбачати місце Синьоводської битви.

Через це міжріччя простягався Чорний шлях з Криму, а також північне відгалуження Кучманського шляху. У “Національному атласі України” показано, що він виходив з-під Очакова, потім на рівні середньої течії Південного Бугу одне його відгалуження йшло на Західне Поділля, а друге через Південний Буг повертало ліворуч на Торговицю та переправу через Синюху, на Умань і в районі Кальника вливалось у Чорний шлях. Саме цим шляхом і міг вести свою орду з Буджаку для з’єднання з іншими “царик Дмитрій”. Саме в міжріччі Південний Буг – Синюха – Велика Вись й відбулася ця невловима Синьоводська битва. Можливо, що це сталося не доходячи до Торговиці, оскільки, зважаючи на уособлення її зі ставкою ханського намісника, навряд чи б татари пропустили лівобережжі Синюхи – Синьої Води, нижче її притоки Велика Вись, по частині течії якої проходив умовний кордон між Східним Поділлям і Степом. На користь цієї версії свідчить і те, що М. Стрийковський нічого не пише про втечу розбитих татар через досить повноводні на той час Синюху і Велику Вись, а тільки заявляє про втечу татар у розлогі поля та їхні “трупі по полях і в ріках”. Саме на лівому березі Синіх Вод і позначав на карті місто Торговицю Г. Боплан, вказуючи на місце її початкового розташування. На користь цієї версії додатково свідчать уособлення рядом вчених (Ф. Шабульдо, О. Галенко, О. Чорний) річки Синюхи з річкою Синя Вода та сучасної Торговиці з літописним містом Синя Вода й адміністративно-політичним центром Ябгу-городом.

У результаті переможної Синьоводської битви 1362 р. Правобережні українські землі були визволені від золотоординської залежності, що проте не позбавило їх від сплати татарщини. Політична орієнтація великого князя литовського Ольгерда на зближення Литовського князівства з Кримською ордою еміра Мамаю завдала непоправного удару Золотій Орді. Вона ще мала значні успіхи у спробах відновити свій імперський статус, проте вони були короточасними і головне безперспективними.

Перемога на Синій Воді зробила невідворотним процес подальшого унезалежнення Кримської Орди від Сараю і створення самостійного, дружнього ВКЛ Кримського ханства. Кримсько-українське зближення, спільне протистояння Золотій Орді стали головною причиною для визнання ханом Тохтамишем права литовського князя Вітовта на всі “руські” землі, у тому числі й українські, правда при збереженні данницької залежності від татар. Союз із Кримською Ордою дозволяв ВКЛ протистояти імперським зазіханням Золотої Орди, що й прискорювало її занепад і розпад.

Синьоводська битва стала етапною подією в історії України. З неї почалося бурхливе відродження старої, а фактично формування нової української державності під егідою правлячої династії литовських Гедиміновичів. Перейнявши традиції Київської Русі, її представники прагнули відродити давньокиївську спадщину в межах єдиної Литовсько-Руської держави, яка б зайняла місце своєї попередниці на євразійському просторі.

Разом із центробіжними процесами у ВКЛ з’явилися й відцентрові тенденції звуженого українсько-національного характеру. Їх ініціатором став київський князь Володимир Ольгердович, який під кінець свого князювання (усунутий у 1394 р.) не тільки все більше унезалежнювався від центральної влади, але й претендував на давньоукраїнську спадщину від м. Корця на заході до Сіверського Донця на сході. Через 50 років наміри князя Володимира Ольгердовича фактично реалізували його нащадки князі Олельковичі, внаслідок чого українське державотворення дістало новий імпульс для своєї невмирущості.

Розділ 5

ТОРГОВИЦЯ У КОЗАЦЬКІ ЧАСИ

Впродовж 1648-1649 рр. на території Брацлавського воєводства виникли Винницький, Брацлавський, Кальницький, Уманський, Шаргородський, Животівський, Остропільський, Бузький, Чечельницький і Торговицький козацькі полки. Таким чином, у перший рік Національно-визвольної війни серед багатьох інших адміністративно-територіальних одиниць на території козацької України утворюється й (Рис. 10.) Торговицький полк. Однак, проіснував він не довго, оскільки командування козацького війська, виходячи із традиційного адміністративно-територіального устрою українських земель, що складався з повітів, староств та волостей вирішило розділити весь реєстр на полки і сотні.

На підставі Зборівської угоди старшинська рада в Корсуні 16 жовтня 1649 року ухвалила рішення про поділ 40-тисячного війська на 16 полків і 272 сотні в межах Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. Всі інші козацькі полки, що не входили в межі 40-тисячного реєстру і відведеної території, було ліквідовано. За рішенням Корсунської ради в межах Брацлавського воєводства залишалося лише чотири полки – Кальницький, Брацлавський, частково Білоцерківський та Уманський [5 с.20].

Першим козацьким полковником Торговицького полку був очевидно Єфимій (Юхим) Торговицький. Підтвердження цього ми знаходимо в козацькому літописі полковника Григорія Граб'янки, котрий в переліку *«Назви міст та імена полковників з обох берегів Дніпра що відомі на час Хмельницького»* виокремлює серед полкових міст – Торговицю, де був полковником саме Єфимій [5 с.31].

Таким чином, Торговицький козацький полк утворений на початку Національно-визвольної війни проіснував всього один рік, і був ліквідований згідно рішення Корсунської ради 1649 року. Після ліквідації, територія

Торговицького полку була, очевидно, розділена між Білоцерківським, Корсунським та Уманським полками.

Відомостей з історії Торговиці в період Хмельниччини збереглося надзвичайно мало. Відомо лише кілька епізодів з історії Торговиці цього періоду. Маємо інформацію, що у квітні 1654 р. гетьманський уряд створив у Торговиці митницю, якою мав керувати призначений Остафій Остаматенко. Також відомо, що на початку 1657 р. після битви під Охматовом (29-30 січня) татарська орда на чолі з Калгою-солтаном, а також Нурадин-солтаном, Муняк-солтаном, вдарила на Торговицю. Проте напад ординців було успішно відбито і ті були змушені відступити в напрямку Умані [18 с.15].

Після смерті Б. Хмельницького в історії України розпочинається період, відомий під назвою «Руїна», який своєю назвою говорить про тяжке становище, в якому опинилися всі суспільно-політичні сфери України-Гетьманщини. Як відомо, будь-який кризовий період в історії кожної окремої нації «народжує» національних героїв. Такими героями в епоху «Руїни» в Україні були, крім інших, – Петро Дорошенко та Іван Сірко. Саме з діяльністю цих двох, беззаперечно видатних діячів козацької України, багато в чому пов'язана історія Торговиці та Торговицького козацького полку в другій половині XVII ст. Окремі історики-краєзнавці стверджують, що Торговиця була навіть однією із резиденцій видатного кошового отамана Івана Сірка, з якої він здійснив чимало успішних військових походів на Кримське ханство. Так, вже 15 квітня 1661 р. козацькі послы наказного гетьмана Якима Сомка повідомляли у Москві, що Іван Сірко вирушив із Запорізької Січі до Торговиці з великим 10-тисячним військом. Внаслідок цього походу козацьке військо кошового отамана розбило татарську орду в районі Андріївського острова, яка чинила *«нестерпні спустошення»* навколишнім територіям

Слід відзначити, що діяльність, обраного в 1663 р. гетьмана П. Тетері, й до сьогодні неоднозначно оцінюється як вітчизняними, так і зарубіжними істориками. Відправна точка для багаторічної дискусії лежить у двох

контраверсійних проблемних площинах: з одного боку Тетеря був «вірним васалом польського короля», з іншого – «визначним діячем України». Прийшовши до влади, П. Тетеря зайняв відкрито пропольську позицію, що не влаштовувала правобережну козацьку старшину. Тому, вже на наступний 1664 рік гетьманування Павла Тетері на Правобережжі спалахує антиурядове й антипольське повстання, епіцентром якого стала Торговиця. Натхненником повстання проти Тетері став колишній гетьман Іван Виговський, якому вдалося заручитися підтримкою торговицького сотника (згодом полковника) Дмитра Сулимки (Сулименко) та іншими представниками старшини. Також Іван Виговський двічі посилав гінців до кошового Івана Сірка на Січ, закликаючи останнього підтримати майбутнє повстання.

Відповідно до задуму повсталі старшини, Дмитро Сулимка, П. Мотовиченко, Г. Коломойченко мали розпочати повстання, а з часом до них повинен був приєднатися зі своїм військом экс-гетьман. Наприкінці лютого 1664 р. Д. Сулимка підняв повстання в Торговиці, яке швидко поширилося на інші населені пункти. Торговицький сотник захопив Лисянку, де зберігалися гармати Війська Запорозького, розіслав листи до козаків і міщан Лівобережної України, повідомляючи про початок антипольського повстання й закликаючи його підтримати. Дмитро Сулимка на чолі Торговицького полку, об'єднавшись з козаками полковника С. Височана, таким чином збільшивши повстанське військо до 12 тис. піхоти і 7 тис. кінноти, вирушив до Білої Церкви, де перебував Тетеря, й 10 березня розпочав штурм. Оскільки козаки Білоцерківського полку та міщани підтримали польську залогу, захопити місто не вдалося. У бою повстанці зазнали поразки й стали відступати до Лисянки і Торговиці. В ході битви під Білою Церквою до рук переможців потратило 1,5 тис. осіб, серед них був, очевидно, й ватажок повсталих Д. Сулимка. Наступником Сулимки на посаді торговицького полковника став Іван Гладкий, якого в червні 1664 р. також схопили польські війська в районі Лисянки та посадили на палю.

Отже, у світлі наявної інформації можна припустити, що Торговицький козацький полк було відновлено в першій половині 1664 р. внаслідок початку на Правобережній Україні антипольського повстання. Спочатку Торговицьким полковником став Д. Сулимка, а коли він потрапив в полон до польських військ під Білою Церквою його місце зайняв спочатку І. Гладкий, а потім колишній баришківський сотник Степан Щербина. Таким чином хронологічні межі перебування С. Щербини на посаді полковника Торговицького полку, з перервами складають 1664-1676 роки. Тому очевидно, що в травні 1664 р. під Могилевом-Подільським перебував саме Торговицький полк, який діяв на боці І. Сірка. Між тим, козацький загін І. Сірка підійшов до Корсуня, де якраз перебував один із найвидатніших і найжорстокіших полководців Речі Посполитої Стефан Чернецький. За словами Д. Яворницького до битви справа не дійшла, оскільки Чернецький відступив до Брацлава, а Сірко вирушив до Торговиці [28 с. 31].

Перебуваючи в Торговиці, Іван Сірко отримав від московського царя лист, в якому той закликав кошового отамана вирушати до Канева для того, щоб там об'єднатися з Лівобережним гетьманом І. Брюховецьким. Однак Сірко, замість того щоб виконувати наказ Москви, виступив з Торговиці в черговий успішний похід проти білгородської орди у Буджак.

Повернувшись з походу в Торговицю, І. Сірко в листі до московського царя від 4 серпня (25 липня) 1664 р. відзначав дедалі більший тиск ворожих сил: *«ежеденно татарове с ляхами около наших украинских городов докучают»*, що не дозволило йому об'єднатися з військом Брюховецького [9 с.25-26].

На початку 1668 р. на Лівобережній Україні вибухнуло на цей раз вже антимосковське повстання, в якому також брав участь Торговицький полк. Зокрема, після початку повстання, гетьман Іван Брюховецький та Іван Сірко, який перебував в цей час на Слобожанщині, звертаються до Петра Дорошенка за допомогою.

Після об'єднання Правобережної та Лівобережної України Петро Дорошенко, залишивши на лівому березі Дніпра наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного, вирушив до Чигирина, а кошовий Іван Сірко, зібравши військо, пішов на Слобожанщину. В районі Охтирки козацький загін Сірка вступив у бій з царськими військами, але змушений був відступати спочатку до Полтави, потім до Торговиці. В Торговиці Іван Сірко перебував до 25 жовтня 1668 р., після чого він разом із кошовим Іваном Рогом вирушив у похід на Кафу (Феодосія). Впродовж осені 1668 р. Іван Сірко з Торговиці здійснив чотири успішних набіги на кримські улуси, взявши в полон з півтисячі татар та спаливши околиці Бахчисарая.

У березні 1669 р. Петро Дорошенко провів під Корсунем Старшинську раду, яка після тривалих обговорень ухвалила рішення про прийняття турецької протекції. Хід козацької ради було затьмарено тяжким ординським нападом на Україну. Саме тому, у березні 1669 р. Торговицький полк Степана Щербини та полк Остапа Гоголя, разом із січовиками Івана Сірка виступили в погоню за татарами, яких наздогнали біля Очакова, де розгромивши їх, захопили чимало здобичі. На Запоріжжі, тим часом, більшість козаків різко виступила проти протекторату Османської імперії. Запорожці навіть влаштували розправу над посланцями Дорошенка, а гетьманом обрали Петра Суховія, до якого в літку 1669 р. перейшла значна частина козаків Корсунського, Уманського, Кальницького й Торговицького полків. Проте, вже 23 липня 1669 р. на раді козацьких полків Правобережної України, Петру Суховію запропонували відмовитися від булави на користь Михайла Ханенка. Після обрання останнього гетьманом у вересні – жовтні 1669 р. між ним та дорошенківськими військами розгорілася боротьба за правобережні міста й містечка. Зокрема, прихильники Ханенка відвойовують Звенегородку, Тарасівку й Торговицю [28 с.15].

В 1669 р. гетьманський уряд Петра Дорошенка відновлює Торговицький козацький полк в якості адміністративно-територіальної одиниці

Правобережного гетьманату. Торговицький полк був створений із колишніх сотень Уманського, Корсунського та Лисянського полків. На місце полковника Дорошенком був призначений колишній торговицький сотник Дмитро Сулимка (Сулименко), який вже в 1664 р. обіймав цю посаду. Таким чином, із 1669 р. полкове місто Торговиця стає адміністративним центром гетьманату Петра Дорошенка. Саме тут мав розташовуватися турецький гарнізон у разі прийняття правобережним гетьманом Османської протекції. Зокрема, в третій статті умов, на яких мав присягати турецький посол в 1671 р. йшлося про те, що османські військові формування на Правобережжі повинні розташовуватися лише в трьох містах – в Рашкові, Торговиці, Суботові або Лисянці. Більш того, на початку 1673 р. кам'янецький паша відкрито вимагав від Дорошенка передати Торговицю турецькій адміністрації, й гетьман змушений був уступити. У наступному 1672 р. Торговицький полк у результаті Корсунського бунту проти Дорошенка знову ненадовго переходить під владу колишнього гетьмана Михайла Ханенка.

На початку 1674 р. розпочався черговий військовий наступ московських князя Григорія Ромадановського та козацьких частин на чолі з Іваном Самойловичем на Правобережну Україну. 10 лютого союзники зупинилися в Бужині, звідки в напрямку Чигирини з великим військом вирушив воєвода П. Скуратов і переяславський полковник Димитрашка Райчу.

На той час у столиці Правобережного гетьманату перебувало 350 осіб козацького товариства, 1 000 сердюків полковника Пригари, Могилівський полк Остапа Гоголя, частини Торговицького та Уманського полків. Отже, за підрахунками Ю. Мицика гарнізон Чигирини на момент штурму складав 6 – 15 тис. осіб. І хоча здобути Чигирин московсько-козацьким військам не вдалося, їх наступ на Правобережжя продовжувався 14 лютого впали Черкаси, а 19 лютого капітулював Канів та Корсунь. Внаслідок чого на бік царя почала масово переходити частина правобережної старшини, серед якої був також, торговицький полковник Степан Щербина. А вже 17 березня 1674 р. в

Переяславі відбулася об'єднана Генеральна рада, на якій полковники семи правобережних (в тому числі й Торговицького) та представники всіх лівобережних полків за рекомендацією Ромадановського висловили бажання *«вчинити гетьмана Івана Самойловича на обох боках Дніпра єдиним гетьманом над усім Військом Запорозьким»*. У світлі наявної інформації ми вважаємо не дивним той факт, що вже у травні цього ж року в битві під Орловцем Торговицький полк бере участь на боці московсько-козацьких військ. [30 с.48]

Важливо відзначити, що внаслідок вище охарактеризованих подій 1674 р. Торговицький полк фактично розділювався на дві частини, одна з яких розташовувалася в Чигирині, обороняючи місто від московського війська, а інша на чолі з Степаном Щербиною, перейшла на службу до московського царя.

В цей же час у війну вступили турки, які докорінно змінили її хід. Османські війська швидко розгорнули наступ на Поділля. Московське командування та Самойлович замість того, аби дати генеральну битву, стали відступати. Турецька армія просувалася досить швидко і взяла ряд правобережних міст: Косницю, Смілу, Куниче та підступили до Торговиці. Так, Іван Сірко писав у своєму листі, що вирушив до Умані *«чтобы там соединиться с Уманским и Торговицким полками и общими силами ударить на татарскую орду, стоявшую на речке Ташлыке, недалеко от Торговицы...»*. [28 с.11].

Після взяття в 1674 р. Ладжижина, турецька армія вирушила на Умань. Османський командувач Седіага-паша на чолі 40-тисячного війська запропонував місту капітулювати, однак уманці відмовилися. В самій Умані на той час перебували козаки Уманського й Торговицького полків, чисельність яких за різними даними становила 40 тис. разом із жителями *«п'ятнадцяти городов»*. Облога Умані тривала десять днів, після чого турки, підірвавши одну із стін фортеці, *«...Умань, преславний город*

українській...доценту спалили і спустошили...спод Уманя со всім войском отступили» [28 с.39]

Падіння Умані та окупація Правобережної України військами Османської імперії ознаменувала собою також припинення існування ряду правобережних козацьких полків, зокрема в 1674 р. Торговицький полк, як адміністративно-територіальна одиниця Гетьманату Петра Дорошенка був ліквідований. Проте, у вигляді військової одиниці він продовжує існувати, як мінімум до остаточної ліквідації в 1676 році Правобережного гетьманства.

Так, ми вважаємо, в 1675 р. на посаді торговицького полковника перебував якийсь Кваша. Відомості про нього й про діяльність Торговицького полку зустрічаються в універсалі Яна III Собеського, виданого на гетьманство Остапу Гоголю в квітні 1675 року. Згідно з королівським універсалом до складу очоленого Гоголем козацького війська, зокрема, входили також *«охотні і запорозькі люди»* Кваші. А вже в анонімному листі, де викладено зміст королівського універсалу від 4 квітня 1675 р. з Брацлава, поміж іншого сказано, що полк Кваші прибув із міста Торговиця і був розміщений разом з іншими полками між польськими залогами біля кордону з Молдавією для нападів на її територію [5 с.47-48].

У травні-червні 1675 р. Торговицький полк на чолі з Квашею спільно з іншими успішно діяв проти татар у придністровській зоні Брацлавського і Подільського воєводств. Однак, вже у жовтні цього ж року ми маємо відомості про перебування торговицького полковника в Чигирині. Для прикладу полтавський полковник Левенець повідомляв Івана Самойловича про те, що в Чигирині запорожці ледве не вбили І. Сірка і торговицького полковника Квашу за якісь гроші. На цьому відомості про діяльність Кваші на посаді торговицького полковника обриваються. А в листопаді 1676 р. за наказом І. Самойловича Торговицький полк чисельністю в 500 козаків вже на чолі з Степаном Щербиною ніс службу в районі Південного Бугу.

Пізніше, в другій половині 80-х років XVII – на початку XVIII ст. територія колишнього Торговицького козацького полку увійшла до Фастівського полку, утвореного як адміністративна одиниця в рамках так званої «Палієвої держави».

Тим часом в 1675 р. мешканці Торговиці масово переселяються на Лівобережну Україну, перетворивши містечко фактично на пусте урочище. Більш того, навесні 1679 р. московським урядом був ініційований масовий згін населення з Правобережжя на Лівобережжя. За наказом московського уряду лівобережне козацьке військо, щоб не дати можливості утвердитися на Правобережній Україні залежному від Порти гетьманові Юрію Хмельницькому, провело примусове переселення населення з 11-ти правобережних полків, у тому числі й Торговицького. Через деякий час, після закінчення польсько-турецької війни та укладення Журавненьського мирного договору 17 жовтня 1676 р., мешканці Торговиці повертаються в рідне місто. На той час Торговиця переходить у володіння від роду Калиновських до Станіслава Потоцького. Саме завдячуючи його заходам в містечку і на навколишніх йому територіях, починають оселятися нові люди, а Кирик Волошин в 1679 р. стає засновником відродженої Торговиці. Подальше освоєння цих земель значною мірою гальмувалося не лише численними війнами, а й укладенням тих чи інших мирних договорів. Зокрема, заключний між Московською державою та Османською імперією в 1681 р. – Бахчисарайський мирний договір, обумовлював, що територія між Південним Бугом і Дніпром мала залишатися протягом 20 років незаселеною. Подібну умову передбачав також і так званий «Вічний мир» 1686 року.

ВИСНОВКИ

Отже, Торговиця – це комплексна археологічна пам'ятка XIV ст., що складається з великого поселення з досить виразними рисами міської золотоординської культури та могильника на краю поселення. Вона висвітлює складний період історії Золотої Орди, коли в результаті загострення внутрішньополітичної ситуації ординці зазнали поразки від литовського князя Ольгерда на Синіх Водах 1362 року. Торговиці, яка розташована далеко на північ від інших золотоординських центрів, біля річки Синюха, у так званій буферній зоні між основними ординськими володіннями і південноруськими князівствами, безперечно, належить важливе місце в історії та дослідженні пізнього етапу Золотої Орди на території Дніпровського Правобережжя.

Попри великий інтерес до цієї пам'ятки з боку вчених нашої і не тільки держави, важливим аспектом у даному питанні залишається його маловивченість, оскільки нажалі існує досить мало конкретних джерел, які могли б підтвердити або спростувати ту чи іншу тезу.

Аналіз доступних документів, а також відповідних напрацювань попередників переконують у певних зрушеннях з дослідження такої неординарної сторінки європейської історії, як Синьоводська битва 1362 р. литовсько-руського війська на чолі з литовським князем Ольгердом з об'єднаними ордами трьох татарських «цариків». Однак, при цьому дискусія про визначення місця битви на річках чи в урочищах Синюха, чи Снивода заходить у глухий кут через ряд неврховуваних обставин. У ході дискусії встановлено існування топонімів і гідронімів типу «Сині Води» сучасних річок як Синюхи, так і Сниводи. У цьому немає нічого дивного, вони могли з'явитися і синхронно, і неодночасно у різних місцях в залежності від багатьох обставин. Сприятимуть наближенню до істини насамперед нові підходи до вирішення проблеми, перш за все нове прочитання відомих

документів, обґрунтовано критичне ставлення до свідчень літописів на основі комплексного аналізу тогочасної обстановки на євразійському просторі, перспектив і реальності реалізації планів князя Ольгерда, відхід від традиційного тлумачення відносин між Литвою й Золотою Ордою, особливо з її західними улусами, як постійно ворожих, без врахування цілого ряду інших обставин тощо.

Синьоводська битва стала етапною подією в історії України. З неї почалося бурхливе відродження старої, а фактично формування нової української державності під егідою правлячої династії литовських Гедиміновичів. Переїнявши державні та інші традиції Київської Русі, її представники прагнули відродити її давньокиївську спадщину в межах єдиної Литовсько-Руської держави, яка б зайняла місце своєї попередниці на євразійському просторі. Разом з центробіжними процесами, у ВКЛ з'явилися і відцентрові тенденції звуженого українсько-національного характеру. Їх ініціатором став київський князь Володимир Ольгердович, який під кінець свого князювання (усунутий у 1394 р.) не тільки все більше унезалежнювався від центральної влади, але й претендував фактично на давньоукраїнську спадщину від м. Корця на заході до Сіверського Донця на сході. Через 50 років наміри князя Володимира Ольгердовича фактично реалізували його нащадки князі Олельковичі, з чим українське державотворення дістало новий імпульс для своєї невмирущості.

Якщо говорити про проблеми історії та територіальних меж козацьких полків Української держави в середині – другій половині XVII ст., то можна запевнити, що й до сьогодні вони не набули повноцінного висвітлення у вітчизняній історичній літературі. У цьому контексті практично не дослідженою залишається історія утворення Торговицького полку та його функціонування, як адміністративно-територіальної та військової одиниці Правобережного Гетьманату в другій половині XVII ст. Протягом XVII ст.

більша частина території сучасної Кіровоградської області входила до володінь Запорозької Січі.

Проте, крім земель підпорядкованих січовій спільноті, на згаданих теренах розташовувалися й адміністративно-територіальні та військові одиниці утвореної в середині XVII ст. козацької держави – Війська Запорозького, а пізніше Правобережного Гетьманату. Найбільшою такою одиницею на території Кіровоградщини був Торговицький козацький полк з центром у полковому містечку Торговиця.

Впродовж другої половини XVII ст. Торговиця була центром Торговицького козацького полку. Останній був утворений ще на початку Національно-визвольної війни 1648-1657 рр. й з перервами проіснував, як адміністративно-територіальна одиниця, до 1674 р., а як військова – до остаточної ліквідації Правобережного Гетьманату 1676 р., відігравши помітну роль в історії козацтва другої половини XVII ст.

Деякі джерела свідчать про те, що після ліквідації, територія Торговицького полку була, очевидно, розділена між Білоцерківським, Корсунським та Уманським полками. Деякі історики-красназавці стверджують, що Торговиця була навіть однією з резиденцій видатного кошового отамана Івана Сірка, з якої він здійснив чимало успішних військових походів на Кримське ханство.

Саме ці факти і спонукають для подальшого дослідження і більш детального вивчення цього питання.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Козир І.А., Бокій Н.М. Звіт про польові археологічні дослідження археологічної експедиції Кіровоградського державного педагогічного університету ім.Володимира Винниченка в 1997-1998 рр. // НА ІА НАН України. Інв. № 1998/105.
2. Козир І.А., Бокій Н.М. Звіт про польові археологічні дослідження археологічної експедиції Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка в 2006 рр. // НА ІА НАНУ. 2006/117.

Література:

1. Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орхья (Золотоордынский период). Кишинев, 1981. 99 с.
2. Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. Москва: Издательство МГУ, 1973. 332 с.
3. Алексеева Т.И., Козловская М.В. Антропологический облик населения // Ново-харьковский могильник эпохи Золотой Орды. Воронеж, 2002. С. 111-119.
4. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. Киев, 1993. 72 с.
5. Батюшков П.Н. Подолия. Историческое описание. Санк-Петербург, 1891. 230 с.
6. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV в. (по материалам археологических исследований): дис. канд. наук: 1982. 119 с.
7. Бокій Н., Козир І., Позивай Т. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині //

- Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). Кіровоград, 2006. С. 4 – 18.
8. Бокій Н.М., Козир І.А. Середньовічна пам'ятка біля с.Торговиця на Кіровоградщині // Археологічні дослідження в Україні. 2000 – 2001 рр. Київ, 2002. С. 90-93.
 9. Бокій Н., Козир І. Комплекс золотоординського часу біля с.Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях, Київ, 2003. С. 41 – 83.
 - 10.Борисенко В.Й. Курс української історії: навч. посіб. Київ: Либідь, 1998. 614с.
 - 11.Боровик Т. Д. Поховання 241 могильника золотоординського часу на Кіровоградщині / Т. Д. Боровик // Археологія. 2012. - № 4. С. 91-94.
 - 12.Бурханов А. А. Золотоординские памятники Поволжья: итоги и перспективы изучения, сохранения и использования (по материалам исследований поселений XIII–XVI вв. в Среднем и Нижнем Поволжье в 1995–2004 гг.) // История и современность. 2007. № 1. С. 85–108.
 13. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV перша половина XVII ст. – Київ: ДНВП “Картографія”. 2009. 224с.
 - 14.Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV — перша половина XVII ст. Київ: Картографія. 2006. 207 с.
 - 15.Галенко О. Золота Орда у битві на Синіх Водах. – Синьоводська проблема в новітніх дослідженнях. Київ, 2005. 172 с.
 - 16.Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда. Очерк истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета в XIII – XIV вв. Ленинград, 1937. 203с.
 - 17.Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. Москва, 1950. 505с.

- 18.Грушевский М. Барское староство. Исторические очерки. Киев, 1894. 148с.
- 19.Грушевський М. Історія України-Руси. Київ : Наук. думка, 1993. 535с.
- 20.Гусева Т.В. Ремесленные мастерские в восточном пригороде Нового Сарая // Советская археология. 1974. № 3. С. 125 – 141.
- 21.Даниленко В. М., Археологічні пам'ятки Української РСР. Київ, 1966. 464 с.
- 22.Довженко В.Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // Археологічні пам'ятки УРСР. 1961. Т X. С. 184 – 187.
- 23.Егоров В.Л. Граница Руси с Золотой Ордой в XIII – XIV веках // Вопросы истории. 1985. № 1. С. 16 – 29.
- 24.Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959 – 1965гг.) // МИА. Москва, 1970. № 64.
- 25.Егоров В. Л. Золотая Орда: мифы и реальность. Москва: Знание, 1990. 64 с.
- 26.Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. Москва, 1985. – 235 с.
- 27.Єльников М. До питання про кількість золотоординських городищ на Нижньому Дніпрі // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. Кіровоград, 2006. 126 с.
- 28.Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр. Дніпропетровськ, 2007. 380 с.
- 29.Карашевич І. Правобережні українські землі в золотоординський період // Середньовічні старожитності Південної Русі – України. Чернігів, 2004. С. 39 – 41.
- 30.Кизименко П. Пам'ять степів. Кіровоград, 2003. 308 с.

- 31.Козир І. Керамічна майстерня золотоординського часу з Торговицького археологічного комплексу / І. Козир // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія : Історичні науки. 2010. Вип. 13. С. 6-14. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_i_2010_13_3 (дата звернення: 28.02.2021)
- 32.Козир І. Торговицький археологічний комплекс та проблема локалізації Синьоводської битви 1362 року // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 20: Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. С. 10-21.
- 33.Козубовський Г. 2005. Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі — України. В: Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. Київ: Інститут історії України НАНУ, С.93—99.
- 34.Козубовський Г.А. Проблема датування українських старожитностей XIV–XV ст. за монетними знахідками // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.). Мат-ли Міжнар. наук. конф., присвяченої 10- літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. Кіровоград, 2006. С. 51–58.
- 35.Козубовський Г.А. Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі-України // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. Кіровоград, 2002. С. 93–99
- 36.Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII – XIV в.). Киев: наук. думка. 1986. 125 с.
- 37.Литвинова Л. Антропологічний склад населення Центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. Київ, 2003. С. 85–94
- 38.Моця А.П., Халиков А.Х. Болгар – Киев. Пути – связи – судьбы. Киев: ІА НАНУ 1997. 192 с.

39. Петрунь Ф. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу / Ф. Петрунь // Східний світ. 1928. № 6. С. 155–171.
40. Полевой Л.Л. Поселения XIV в. у с. Костешты // Записки Одесского археологического общества. 1967. Т. II. (35). С. 119 – 130.
41. Русина О.В. Україна під татарами. Київ: Альтернативи, 1998. 319с.
42. Сербина К. Н. Книга Большому Чертежу. Москва; Ленинград: АН СССР. 232 с.
43. Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. Київ: Інститут історії АНУ, 2005. 172с.
44. Степи Евразии в эпоху средневековья. Амброз А.К. и др.; Отв. ред. С.А. Плетнева. Москва: Наука, 1981. 302 с.
45. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. Москва, 1973. 356 с.
46. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев: Наук.думка, 1987. 183 с.
47. Шестая Всероссийская нумизматическая конференция. Санк-Петербург, 1998. С. 75-76.
48. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ: Генеза, 1997. 380с.
49. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.. Волинь і Центральна Україна. Київ: Критика, 1993. 472с.
50. Macej Strykowski. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka I wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Т.2. – S. 6 – 7 (Переклад Ф.Шабульдо) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 163.

ДОДАТКИ

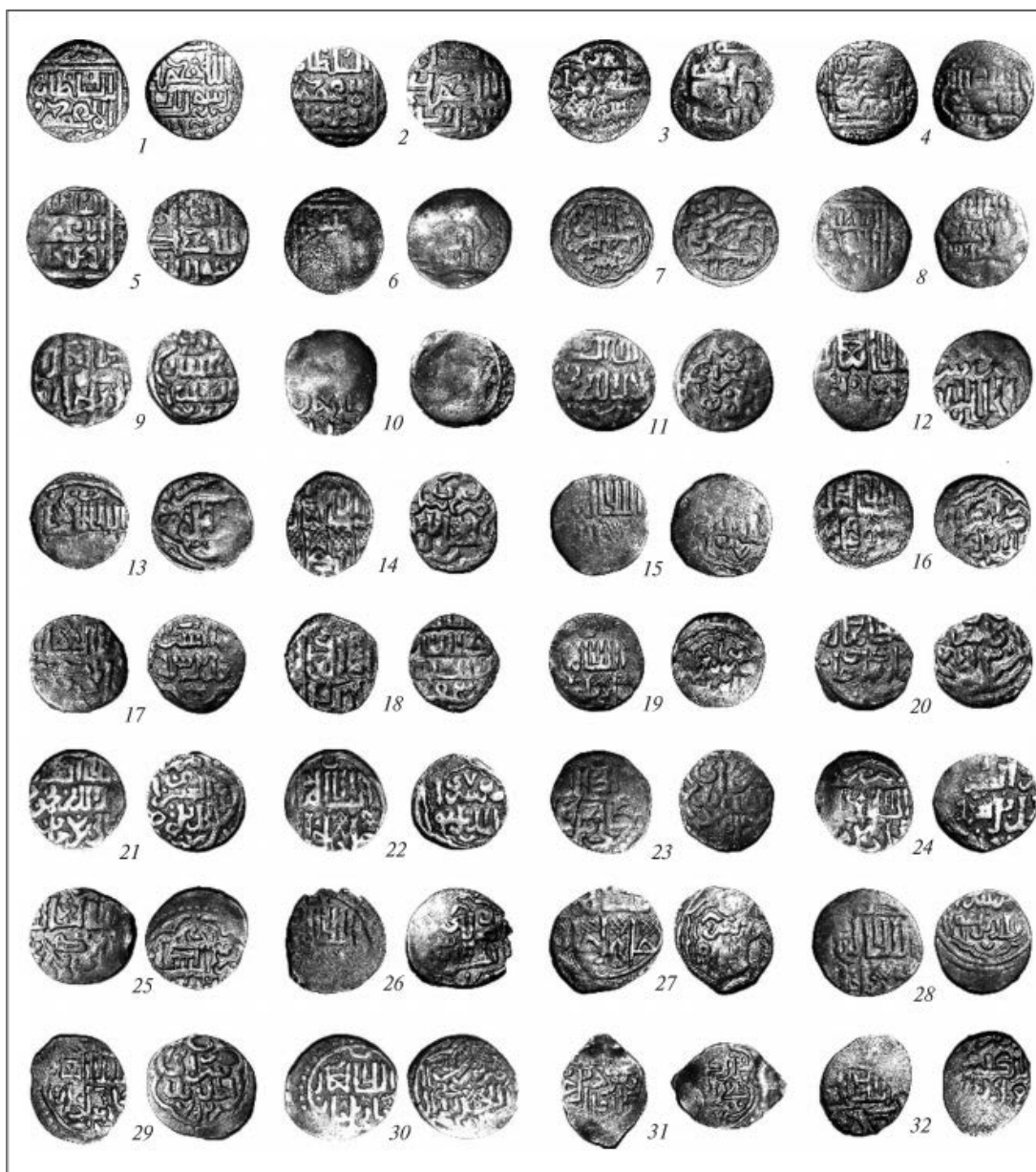

Рис. 1. Торговиця. Монети з поховання 241: 1–8 – дирхеми Узбека; 9–30 – дирхеми Джанібека; 31, 32 – монети Бердібека

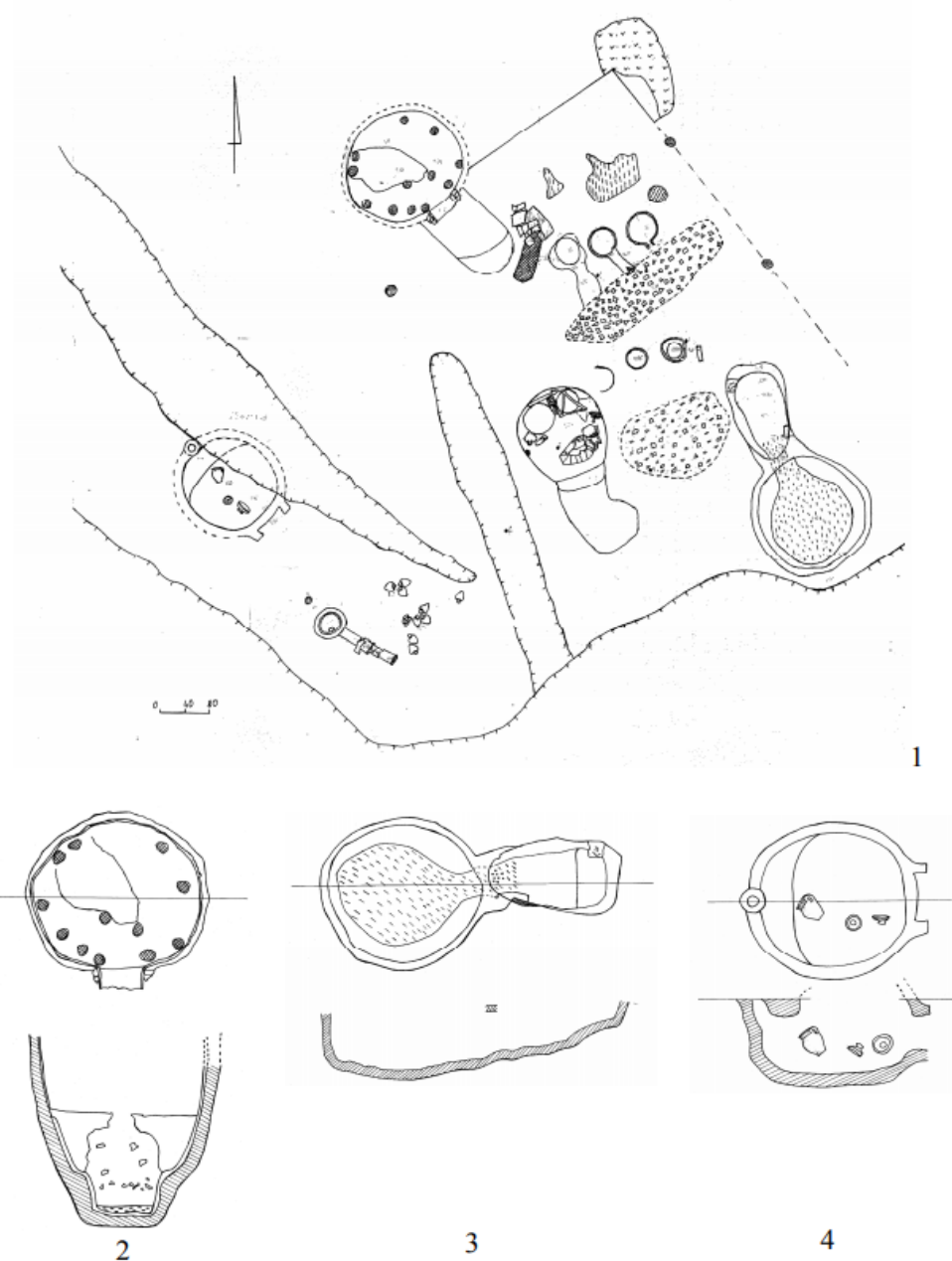

Рис. 2. Керамічна майстерня з Торговицького археологічного комплексу

1- План розкопу, № 8, 2 - керамічне горно, № 1, 3 – піч, № 2, 4 - керамічне горно № 3

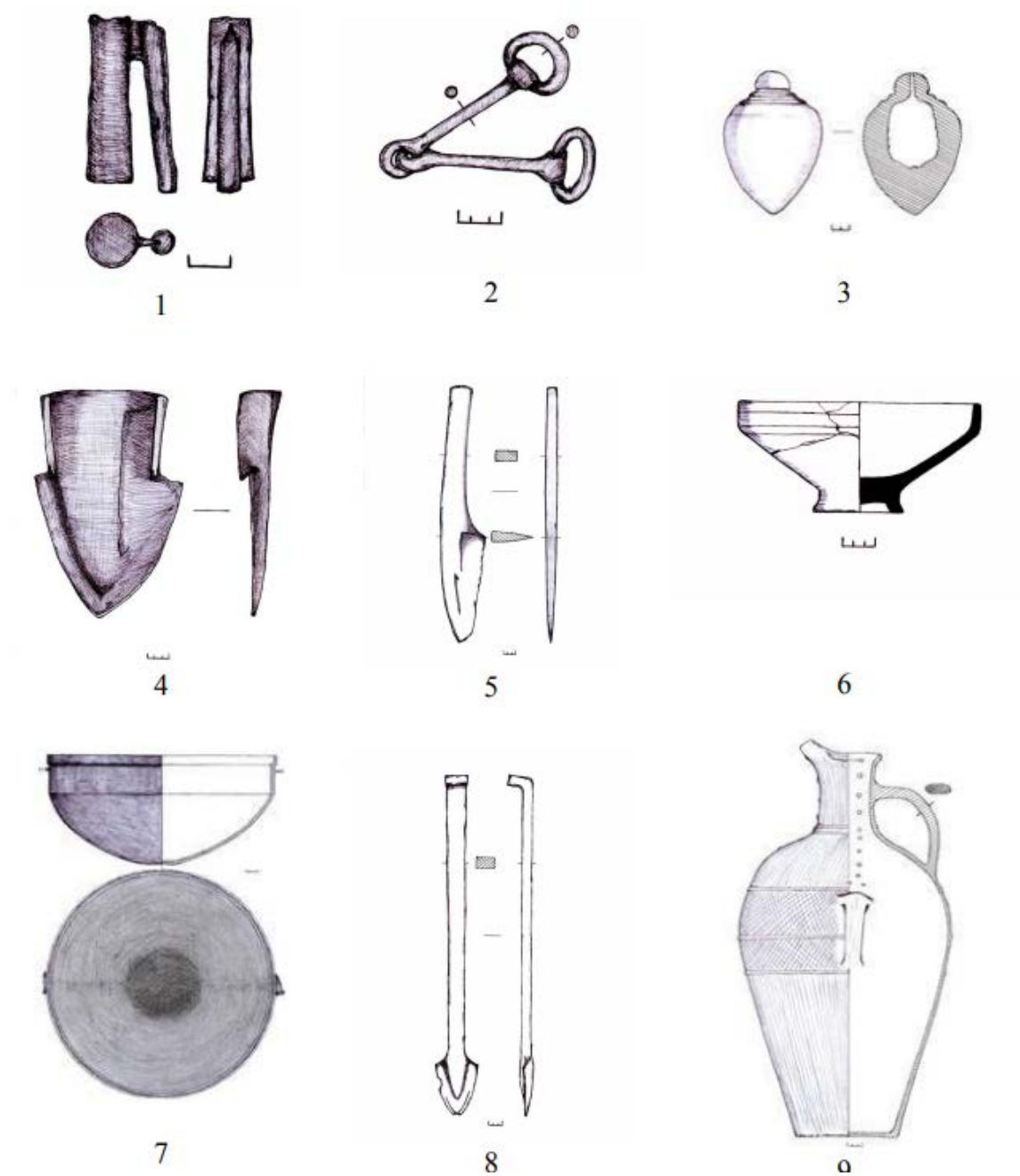

Рис. 3. Знахідки із керамічної майстерні (розкоп №8).

1 – замок, 2 – вудила, 3 – сфероконус, 4,5,8, залізні деталі плуга, 6 – миска, 7 – залізний казан, 9 – червоноплощений глек.

Рис 4. Хаммам з розкопок 2012 р.

Рис 5. Лазня хаммам

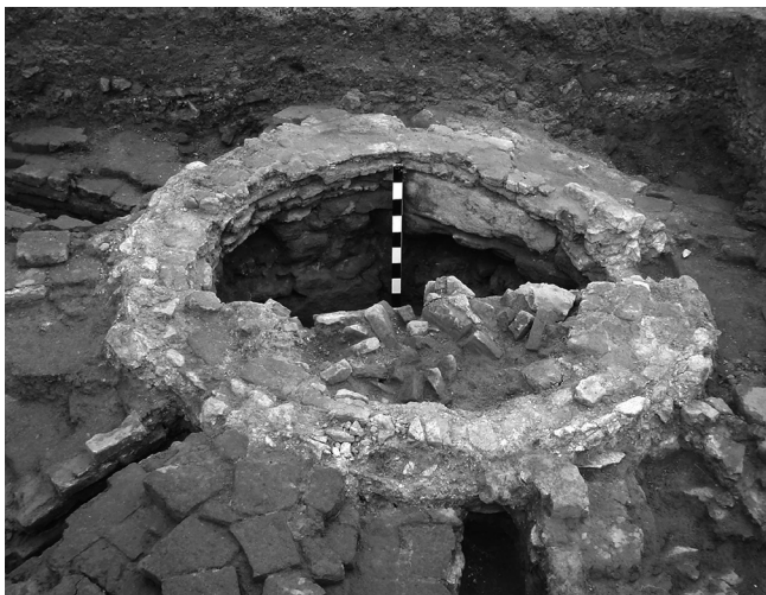

Рис 6. Опалювальна піч лазні

Рис. 7. Археологічні розкопки у Торговиці, 2012 рік. Досліджуються залишки бані, побудованої з цегли і каменю.

Рис. 8. Археологічні розкопки села Торговиця на березі річки Синюха

Рис 9. Секція керамічного водогону

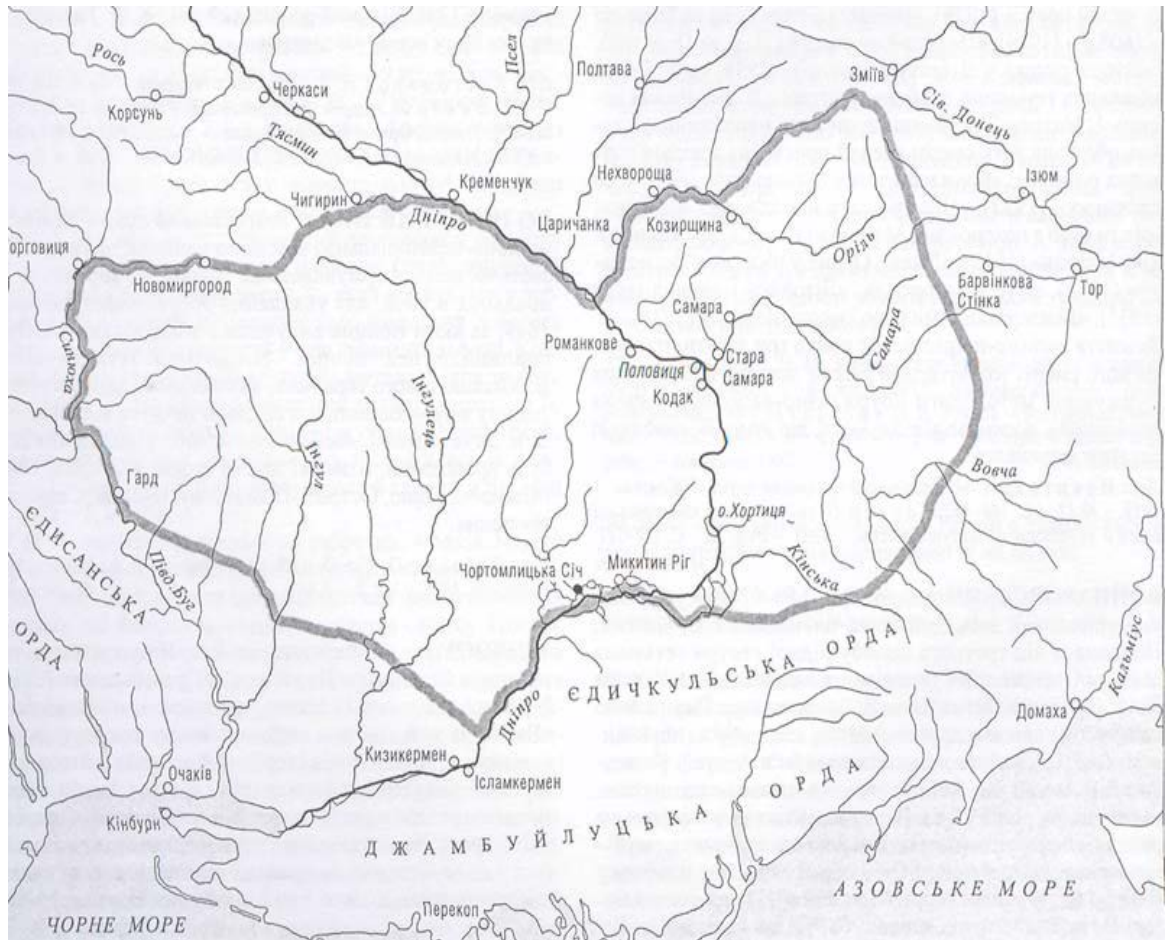

Рис. 10. Територія Вольностей Війська Запорозького низового у XVI - середині XVII ст.